नं० ५२६८

नाम - कात्यायनसूत्रव्याख्यानम् ६ अध्याय

कर्ता - याज्ञिकदेवः प्रजापतिदेवसुतः

पत्रसंख्या - ५६ पत्राणि सं० - १९२२

विषय० - सूत्रपद्धति०

कात्यायनसूत्रव्याख्यानषष्ठाध्यायः

ई० ६
श्रीः॥
१

ॐ नमो श्रीगणेशाय नमः॥ इति मंत्रक्रमानुसारेणाचार्येणाथ चातुर्मास्यानुक्तानितदनंत
रं ज्योतिष्टोमस्यावसरः संप्रोसार्यहविर्यत्तत्वसामान्यान्मित्रविंदोक्ता। अथ हविर्पत्तत्वसा
मान्यादेव पाशुकेषु चातुर्मास्येषु हविर्येषु विधपशुनासनकाव्रतनिनरो पि हविर्ये तु वि
धः पशुर्वा आवगतोत् तत्प्रमुपदिदिक्षुः प्रथमं तस्य कालमाह॥ ॥पश्चिमा संवत्सरे संवत्स
रे प्रावृषि॥ इयापागः पश्वनाइज्यापश्चिमा पशुयागः संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं
यावज्जीवं प्रावृषि वर्षास्वतौ पश्चिमा भवति। तत्राप्यमाषाढ्यां यो पौर्णमास्यां वाइ
क्षेत्याह्वविवात्सान्। श्रावण्यां वा इयं दर्श्यौ मौमासोवर्ष्यातृतुः। सर्ववाइः। तद्विलामे सौरः
ज्ञानः। श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रेषु च तु षु तद्विलामे तु सौरे श्वेतिसम्प्रतिवि
हो मतमिति स्मरणात्। एवं सोमाहोऽसर्वत्रसत्त्वनां सौरचान्द्रायणामाश्रपणोऽव्यवस्था
द्रष्टव्या। पशुबंधेन यज्ञ्रुत इति प्रश्न त्यतेन सुपवसे पत्तेतेति तं वै संवत्सरे नानीजा
नमतीयादिति श्रुतत्वात्। सोमना निपवसानि णानि पश्चिन्नसौसुपवसो
वर्षार्त्तु इति। तेन सुपवसे इति वर्षार्तौ ईन्धर्थः। नित्यत्वं चास्य परिभाषायामुक्तमेव
।केचिद्रस्य प्रारंभे प्रथमप्रयोगे नारंभणीयामिच्छंति। नेति कर्काचार्याः। संप्रदायप

राम:
१

इति कारिका । कालांतरमथाह ॥ ॥ आवृत्तिमुखयोर्वा । आवर्त्तनमावृत्तिः सूर्यस्य दक्षिणा
यनमुदगयनं च । तयोर्मुखं प्रथममहः संक्रमणकालसंनिहितं तत्रैवं पशुश्चेत्या भवति
दक्षिणायनदिने उत्तरायणदिने चेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे प्रतिवर्षं पशुद्वयं भवति । अ
त्रापि संवत्सरे संवत्सरेऽभ्यनुवर्त्तनमेव । नात्र पौर्णमास्यमावास्ययोरपेक्षा । संक्रांतिदि
नमेव विधानात् । संक्रांतेः पूर्वदिने उत्तरदिने वा यस्मिन्नहनि स्पृशति पुण्यस्तत्र तः पूर्वाह्णे
ऽपरकाले वेत्यत्र पशुयागः कर्त्तव्यः । पुण्यकालांतरे स्वकालांतरमप्युक्तं । प्रावृट्शिशरदि

पे

वसंतेति ॥ ॥ गृहेषु । अग्नीषोमीयविकारत्वादस्य देवयतने यागप्राप्तावाह अयं पशु
यागो गृहेषु कर्त्तव्यः । पशुबन्धे देवयतने प्राप्ते उक्तत्वेन गृहेषु यजेतेति श्रुतत्वात् ॥ पू
पाकृतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेणाघारु विष्णविति । अत्र पूर्वमग्निज्वलितं कृत्वा साान्ना
य्यधिकरणत्वादनुदित एवोपक्रम्य निरूढपश्वर्थमाहवनीयं दक्षिणाग्नी विहृत्या
न्यन्वाधाने चतुरासनं बर्हिःस्तरणं च वासनत्वा पूर्वाकृत्यर्थं पूर्वमाकृति चहाम्यसंस्क
त्वोरु विष्णवि ति मंत्रेण स्वाषाः स्रुवेणवा पूर्वाकृतिं जुहोति । स्वाषा वेद्य चतुर्गृहीतमा
उपन्याहवनीये जुहोति । स्रुवेणाच्छेत्तैनैव गृहीत्वा । अत्र पूर्वनरं परिस्तरणं तिष्ठता स

मिद्दाधमनं वाहवनीये कर्त्तव्यं॥ आहवनीये होमा इति परिभाषितत्वात् आहवनीये होमः। त
स्य होमो नाहवनीय इति वचनात् स्यं चतुर्गृहीतं तु इत्याचवचन इति वचनात् तुक। तत्र चतुर्गृही
तमित्यनेन न संस्कृहितार्थावद्मिरिति वचनात् समस्य संस्कृहीन स्यानिवृत्तिः। इदं विष्णव
इति त्यागः। पूर्वपंच स्यन्वै स्फव्यवर्यान् होतीति प्रत्नस्य सयदि स्रुवाज्जुहोति चतुर्गृहीतमा
ज्यं गृहीत्वा जुहोति इति स्रुघु स्रुवेण स्रुवे लोबाय हृत्यन्तु होम्यं ऊ विष्णो इत्यादि श्रुत्वा तत्वा
त्। आइत्वेन त्वा इत्र परिस्तरणे जिघासु मिधः सर्वत्र मध्य इत्यु त्वा इत्र समिद्दाधा
नेव। यत्रुवति सत्र स्थाने कयजमानके त्र इति। प्रव्रयतस्पतीतिरेति हिंमानके। प्रव्रय
तस्पतीत्निरेति ऊ यजमानके इति॥ ॥आज्यपुरोडमाहायसन्तत्वागच्छति। आज्य
स्थालीपूर्वपंपूर्वाद्ध्यस्य अर्थसंस्कृताज्यपुरोडममध्वर्युराहाय सन्तत्वान त्वा पूर्वधारेण
सहितो पूर्वपश्चात् नायारप्यं प्रतिगच्छति। पद्याज्यं परिशिष्टं भवति तद्धारत्रे यत्र संम्भृ
त्वं भवति तत्र पत्नी त्यर्थः। सर्वपूर्वं पश्चात् उपपत्तेति आपन्ताति श्रुत्वा तत्वात्॥ ॥ पूर्वम
भिमृशत्यलंत्यानि ति। आसन्नानि स्यमंत्र पूर्वमभिमृश्य तत्पती त्यर्थः। सर्वपूर्वं
ज्ञो मप्तं तेत मेव्रम भिमृ पूषतर पतानि आत न्यान्। ने ब्रह्म यजमानाध स्तित्वागि र

य

राम:
२

ण्यं समागताः सतोयं वस्त्रधूपं धूपप्रज्वलितं जोमयं तेपरस्य रमेव लक्षणं पो धूपो वृक्षः इति
तं वृक्षं समभिमृश्य पजपतीति शिक्षकस्यार्थः ॥ प्रादि॰ षु नभिमंत्रयतेवा । अथवा धूपस्य पवा
त्रा ग्रस्तु खस्तिष न्नात्य न्यानि त्यनेन मंत्रेण धूपमभिमंत्रयते । धूपविलोकयन्न मं
मंत्रं पठतीत्यर्थः । पश्चाद्देवाग्रादि॰ णमभिमंत्रयत इति शिक्षकतात्पर्यम् । किंजातीयं धूप
मित्याकांक्षायामाह ॥ पालाशो वा बिल्वपत्र्यश्मश्रुष्का गन्मङ्क्षु शाकलशाखं संमध्याग्नो
पनतमव्रणो कीदृशं धूपं पालाशं । पलाशस्य वृक्षस्य विकारो वा अवयवो वा पाला
शः तं पालाशं । तस्मात्पालाशमेव धूपं कुर्वीतेति शिक्षकतः । पुनः कीदृशो धूपो बिल्व
स्मी बद्धालानियम्मानियस्यासौ बिल्वलपस्मी सन्तं । तथा अश्मश्रुष्काग्ने । अश्मश्रुष्का माईम
स्येवस्या सा वश्मश्रुष्काग्न सन्तं । तथा ऊर्ध्वशाकलशाखं । ऊर्ध्वः शाकलः वेष्टनात्वचः ऊर्ध्वा
स्व शाखाः प्ररोहा यस्यासौ ऊर्ध्वशाकलशाखस्तं । तथा मध्याग्नोपनतं । मध्ये अग्ने
वोपनतं स्थानद्वये पिवक्रं । तथा अव्रणोनास्ति व्रणो यस्यासावव्रणस्तमव्रणं । व्रणो
मोर्मं अरुग्ण रोगः कोऽन्यथि रित्यर्थः । अथ परा षश्चान्नत नत्ठ परि शाद् उपनतोमध्ये सोन्ना
घस्य […] पमिति शिक्षकतात्पर्यं । मध्यग्नोपनतमित्युक्तं । अन्यत्सर्वं शाखांतरात् ॥ ॥

सोमेमुख्यः खादिरो यूपो भवति॥ तस्मात्खादिरो यूपो भवतीति श्रुतत्वात्। खादिरस्याभावे पालाशेद्वितरानपि

अभावे खदिरस्य बिल्वरौहीतकानामनिष्पत्तौ पालाशस्य यूपस्याभावे अलाभे खदिरबिल्वरौही-
तकान्यूपान्कुर्यात्। पालाशो नलाभे॥ ॥ खदिराभावे सोमइतरान्बिल्वान्रौहीतकान्वा
यूपान्कुर्यात्। केचिद्धूवचनान्यालाभेपि खदिराभावे सोमइत्यलाभे इतरान्बिल्वान्
रौहीतकान्वा यूपान्कुर्यात्। केचिद्धूवचनान्यालाभेपि खदिराभावे सोमइत्ये जिने
यपरो सोमशब्देन न तद्ग्रहणं तौ न्नोषामापालतृते सोमयागस्य स्वरूपेण प्रयोजनाभावात्।
एकवेणोपस्पर्शो नित्यविधानत्वेति। एकवेणो घ्नतालेन छेदनप्रवृत्ते यूपवृक्षमुपस्पृशति
विध्यन्त्वेत्वेस्मेनेन मंत्रेण। अथ एकवेणोपस्पृशति विधावेत्वेति अन्न त्वाहारान्नाहा
पर्वणस्मीति। कात्रके देवस्त्वेन्यस्येति। अतः एकवेणो यालयाजमानाहायपूयस्त्वस्य
मूले छेदनस्थानपरितोजनं कर्तव्यमित्यर्थः॥ ॥ उपधायदुनिकुश्यां नगुणोतिमरएक
लस्वधिनइतिपरशुनाप्रहरति। उपधायइषेनेन मंत्रेण कुशानगुणोदर्भं तृणोतिरस्ल सोन
धीपस्वधितेमेनसिति मंत्रेण परशुनाकुशां नहितस्य चरणस्योपरि प्रहरति इदं गाय
प्रहारं संचति। अथ दर्भं तरुणक मंत इदं धान्योषधेत्रायस्वेति। न यात्रअथपरशुनाप्र
हरतिस्वधितइतिवश्यानत्वात्॥ ॥ प्रथमशकलेनिदधाति। यूपोच्छ्रयमानेपःप्रथ

पर्वणः॥ देवस्त्वा सविता मध्वानक्तिति मुवेण सर्वतोमुखं पर्याणक्ति। तामानवेचाविद्यावे येत्याख्येन १॥

मः शाकलेनः पतति तत्प्रथमं शाकलेन निर्दधाति स्रुवावटमध्ये अग्नेः पार्श्वे कविस्तु ग्रहे देहो
अग्नाभग्न धूं स्थापयतीत्यर्थः। यथा न गच्छति। सर्वं प्रथमं शाकलमयो छिनत्ति तमाद
देइति श्रुतत्वात्। अत्र हरिस्वामिनः। यः प्रथमः शाकलो यच्छिन्नात्तमादन्ते स्रुवावटे व
धानं। अन्यान पिवा एव। स्वरवेश्रुका मंथि प्रवा एव वेति॥ ॥अनहस्तं मंत्र श्रुति।
तं व्रतं नं श्रुपयद्हमन हस्तं मंत्र श्रुति। त्रुवच्छेदने। छिनत्तीत्यर्थः। सामर्थ्यात्तिदेकदे
शः स्थ गुरनेण हस्त मानि यहस्तेभ्यः। नम्यहस्तेमोन हस्तेभ्यः। यथा गच्छतः शाकट
स्याहमव शिष्टः स्था। गुर्नेस्त माति नधानीयं छिधारित्यर्थः। तं वा अग्न हस्तं न दृश्ये दि
ति श्रुतेः॥ ॥एकजं। यएकएवास हाय एव मम मेर्जातः तं एकजं स्वयं श्रुति॥ ॥धांमाले
ष्वो रिति पतंतमभिमंत्रयते। धांमालेष्वोरिति मंत्रेण छिन्नेदायवहदंयतनेनतमभिमंत्र
यते। तं प्रव्यवमानमनु मंत्रयते इति श्रुतेः। प्रव्यवमानं पतन्तं॥ ॥नदहिरिया पतेत्। तथा
यतः कर्तव्यो यथा स दहो दहिरिणा दहिरिणा स्यो दहिरिणा पतेत्। नस्यो दिति पतनं बाधेत
इत्यर्थः। अतएव दहिरिणा पातनं प्रतिषेधात्सो वं वा प्रत्यंचं वा पातयेदिति गम्यते। तथा वश्च
यते। तस्मां वे पातयेत्प्रायो हि देवानां दहिरिणा पातु देवे नर्द्धो हि मनुष्याणां। दहिरणा प्रत्यं वद

द्विरागापेत्वेवैनं दिशः परिविबाधिषे तैवावै दिविप्रचक्षणामिति ॥ अपर्ठ·हिन्वेति शोधनं।
अपर्वं हिन्वेति मंत्रेण छिन्नस्य पूपस्य शकलस्य शोधनं कुठारेण शाखोपसंहारिपातनं करोति।
यूपस्यावश्यमर्थप्राप्तं शोधनमस्ति। अपर्वं मंत्रस्तु देवाभिधानं शाकः अतो निंगास्तू
न्ननतानत्र विनियुक्तः। कथं पुनरेष मंत्रः शोधनमभिदधाति। परशुना शोध्यमानस्य यूप-
स्य सौभाग्यं दर्शनीयत्वं भवति एवं वाभिधीयते अपर्ठ·हित्वा स्वधितिस्तेजानः प्रणि-
नाय महते सौभगायेति। तस्मादनेन मंत्रेण शोधनं कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ ॥ अभि-
मंत्रणशेषो वा विशेषो वा परेशात्। वाशब्दः पूर्वोक्तपक्षनिरासार्थः। अभिमंत्रणशेषो
वा अपर्वं हिन्वेति मंत्रः। नानेन शोधनं कर्तव्यमिति। कुतः अविशेषोपदेशात्। यतो नायं
मंत्रो विशेषेण शोधने केनचिदुपदिश्यते। अतोऽभिमंत्रणमंत्रस्य यामालेस्थीरित्यस्ये-
वायं शेषो न मंत्रान्तरमिति। यत्तु कंलिंगाच्छोधने विनियोग इति तन्न। मंत्राणामविधा-
यकत्वादिति। वस्तुतस्तु नाहशं लिंगमपि नास्ति यद्बलाच्छोधने विनियुज्यते। तस्मा-
दभिमंत्रणशेषत्वेनास्य शोधने तु न संज्ञीकर्तव्यं ॥ ॥ अनक्त्यभिमन्ताव्रश्चने जुहोति। अ-
ध्यास्याः सकाशात् सततमहीतं जुहोद्रांशं होत्वा परिस्तीर्णानि तत्वं देवेति मंत्रेण व्रश्चने

राम·
८

जुहोति। अथ यात्र श्वश्वनमभिजुहोति स जुहोत्यनवहृमिति श्रुतत्वात्। अथ हृश्व्यते हुतो
स्माहित्यात्र श्वनः स्थाणोर्वा रथस्य देशः जमभिजुहोति होमेन संस्करोति॥ ॥यूपवांस
स्कारात्। अथ यदा यूपेरातामाधुनिं जुहोति न स्थाणौ। कुतः तत्संस्कारात्। आदुत्या
हि यूपः संस्कर्तव्यः न … स्थाणुः। आवृश्चन शाकेन छेदनुद्यते स च यूपे यत्ति स्था
णाव पि … आवृश्चने होमः कार्य इति प्राप्ते आह॥ ॥स्थाणौ श्रुतेश्च।
स्थाणावेव होतव्यं न यूपे। कुतः श्रुतेः वकारान्मंत्रवर्णा घाश्रुति स्तावत्। अथावृ
श्वनमभिजुहोति इति प्रत्यक्षनेदं तो नाधुतारहाः … इति वज्रो वा आज्यं तत्वे
णैवैतेनाधुतारहाः … बाधते वधातो नाधुतारहाः … सिनान्तस्थ … तावाज्य
ज्यं तद्धनं स्यातिथेवैतं … धाति तस्मादतः आवृश्चनादन स्पतयो नु प्रजावं
त इति। वनस्पतिप्ररोहणाय स्थाणावेवोपयद्यते न यूपे। यूप विरोहणे प्राप श्चित्त सवि
धानात्। अतस्तव देव वनस्पते शतवल्शो विरोह इति मंत्रवर्णः। हेवनस्पते त्वं अतः अ
स्मात् स्थाणोः सकाशात् शतवल्शः शतशाखो विरोह। उत्सरति मंत्रार्थः केचित् समाख्या
याः श्रुतेश्चेत्येवं व्याचक्षते। शाखांतरे स्थाणावाहुतिरिति समाख्यायते। यदुक्तं यूप

संस्कारादित्यत्रब्रूमः। स्नानादावपि क्रियमाणो होमस्याराडुपकारकत्वात्तस्यैव तस्य संस्का
रको यूपोपःस्नानादिरिति मत्वा। शेषाभिमर्शनवत्। यथा शेषस्याभिमर्शनेन मन्त्रेण गृहीत
स्य हविषः संस्कारो भवति। न संबंधित्वात्। एवमत्रापीति॥ ॥ परिवास्याग्रच्छेदनं पुनः पूर्
वैमानं मत्वा वर्हिषः समग्रं परिवास्य छित्वा पुनरग्रच्छेदनं पुनर्द्वितायवारं छेदनं कर्त्तव्यमि
त्यर्थः। तथा यदनः कर्त्तव्याय यामानं मत्वा परिवासनेन मन्त्रेण पुनः समीकरणाय छेदनं क
र्त्तव्यं न भवति। तं परिवासयति सयावन्तमेवाग्ने परिवासयेत्तावान्स्यादिति श्रुतेः। परि
वर्वोवासयति श्रुतेरनेन मन्त्रेणैतदिति सामर्थ्याद्द्वसीयते। किं प्रमाणं परिवासयेदित्याकां
क्षायामाह॥ ॥ त्र्यरत्निः। त्रयोरत्नयः प्रमाणमस्यासौ त्र्यरत्निः। त्र्यरत्निप्रमाणः परिवास
नीयः॥ ॥ चतुररत्निर्वा। चत्वारोऽरत्नयः प्रमाणमस्यासौ चतुररत्निः। चतुररत्निः परिवा
सनीय इत्यर्थः। सर्वाणि यथा त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयूपो भवतीति निरूढपक
रणोऽव श्रौतत्वात्॥ ॥ एकारत्निप्रभृतीनेके। एके आचार्या एकारत्निउम्रतौनदिराका
रणादिप्रमाणकानपि यूपानिच्छन्ति। स यथा पशुनाय इ प्रमाणमेकारत्निं यूपं कु
र्वीत स्वर्गमेव तेन लोकं जयति यः द्व्यरत्निम् यः त्र्यरत्निम् यः चतुररत्निमिति श्रुत

रामः
५

त्वातः अन्येषु नरेकालिं घरन्ति मितीमावक्तव्यवार्हो मन्यन्ते। कुतः सवारायञ्चरग्नि

वैववारग्निर्वैतिपहृद्यस्यैवोपसंहारात्। नयावाहोपलेवः। अरग्निश्चतुरग्निर्वापा

लाशा निरूढपशुवंध स्यान्तोन्यः हौम्य स्याध्वर स्येति वाजसनेयकमिति तस्मात् अरग्नि

र्वापचतुरग्निर्वाऽ इति द्वावेव पक्षौ नैकारग्निष्यरग्निर्वापक्षौ विजिसाघुः॥ अष्टाश्रि

कोऽनुपरवर्जं। नेपरिवासितं यूपं न स्नानहरणो नाष्टाश्रम ष्टकोणा करोति नुपरवर्जं

नुपरवजम्नुपरोवजः। नसंवयिन निखनाह यूपस्य प्रदेशात् मूलतः पवमाशावजाप

स्थान्यः सर्वोपितष्टणो नाष्टकोणः कार्यः। सर्वोऽष्टाश्रिभवतीति शिष्ट नत्वात्। लोके

पि निष्पादेनिखनाहिप्रदेशस्य तन्दूणो रूपेणोपरवजमिति स्रत्रितं॥ अग्नाव

ष्पालंयूपमात्रमष्टाश्रिमध्यसंग्रहो नो यूपपरिवासनानन्तरं यदवशिष्टं यूपकु

त्ततमग्रेतनश्च यो लंकसैव्यो। किंप्रमाणः। यूपमात्रं प्रमाणिरेता गुलिः पाणिनामणि

बेधनान्य यष्टत्युच्यते। एषः प्रमाणमस्य तन्यूपमात्रं। चषालस मिजिसंतूासंव्यव

हारार्थी अश्वावखालेत्र्णरुद्रियाहो। पुनः कीदृशाः अष्टाश्रिअष्टकोणः। तदपितक्षणो

नाष्टकोणोऽकल्पीतः। तद्वैवातस्याम ध्यसंग्रहो नेऽरवलस्व न्मध्येसंकुचितमित्य

प.योनवमुगोघ जोद लि के इति श्रौत्यपरितः ५

ग्रजनोत्तरकालं यज्ञसूत्रप्रतिमोचनं ॥ ग्रर्थात्कर्म्मौ ब्रवीतन्न उपदेशेन बाधनात इति श्री अनंत याज्ञिकाः

6

र्थः । घनमध्ये संगरहीनमिवभवतीतिश्रुतत्वात् ॥ ऊर्ध्वमग्नेप्रतिमुञ्चति । तच्चषालं पूर्वम
ग्रोग्नेरूर्ध्वप्रतिमुञ्चति । ग्रत एवोर्ध्वप्रतिमोकविधानाच्चषालस्यतथावेधः कार्यः । ग्र
ग्नेप्रतिनिर्मुञ्चतीतिश्रुतेः । तएतन्नाग्रपयद्दूर्ध्वं चषालाद्व्यंगुलं वा त्र्यंगुलं वेतिवचनात् ग्रमुं
वतीतिकात्यायनाच्च । उमा प्रविः चषालेयमुपरिमितिगम्यतेइतिहरिस्वामिनः । तथा वा
हापस्तंबः । मूलेनतोतन्नमुपरमेषाग्निरत्नु पूर्वेग्रतो लीयान्नप्रवृत्तानानिषाग्निरिति ॥
द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वा तत्पर्यंतिकान्तेपपस्योऽपपस्यपपात्र्यस्यद्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वा चषालं
तत्प्रतीतिकान्तं चषालच्छिद्रस्त्ववेधात्तिकान्त भवति । ग्रतिक्रम्यार्द्धेनिः सृत भवति ।
तथा चषालस्योर्द्ध्वप्रवपत्तेकर्तव्यं । यथा चषालोपरि पागग्रार्धो द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वा
नोपयुतोत्यर्थः । ग्रपयद्दूर्ध्वं चषालाद्व्यंगुलं वा त्र्यंगुलं वा साध्याइतिदेवाइतिश्रुत
त्वात् ॥ ॥ पंचारत्निः पंचदशापर्यंतिः सोमेदशसप्तचतुर्दशावर्जं सोमेसोमागन्तते
सौत्रामण्यां दशसप्तचतुर्दशवर्जं दशारत्निसप्तारत्निचतुर्दशारत्निवर्जं पिल्वायं
वारत्निसम्मतिपवारन्त्यादिपंचदशारत्निपर्यंतोयूपो भवति । पंचारत्निपरिवासयेत् । ग्र
ष्टारत्निपरिवासयेत् ॥ नवारत्निंपरिवासयेत् । एकादशारत्निंपरिवासयेत् । द्वादशा

राम: ६

रत्निं परिवासयेत्। त्रयोदशारत्निं परिवासयेत्। पंचदशारत्निं परिवासयेदिति श्रुतत्वा-
त्। दशासप्तदशैकविंशारत्नेरश्रुतत्वात्सद्यः ज्ञिमिश्रु कांडं हु। अग्नीषोमीयविकारं निरूढपशुं
प्रत्युत्याग्नीषोमीयपशुधर्मा अग्निषोमीयं तेन न त्वग्नीषोमीय एवाग्नीषोमीयपशुधर्माः। कुतो न
विहिताः किमिती हविस्तन्तावुपदिश्यन्ते। उच्यते। अग्नीषोमीयपशुधर्माणां हि सोमिके दी-
क्षे संतव्य जिघंगा सत्रोपदेशो सति न प्राप्नोति तेके ग्नीषोमीयपशुधर्मा इति अतो निरूढप-
शुद्विकोरे निरूढे केवलाः सर्वे ग्नीषोमीयपशुधर्मा उपदिश्यन्ते। तेनात्र वैशेषिका निरूढ-
पशुधर्मा अपि वस्तव्याः अग्नीषोमीयपशुधर्माश्च। तेनोच्यते पंचारत्निः पंचदशपर्यन्तश्चो-
म इति॥ ॥अपरिमितो वा। अपरिमितप्रमाणो वा यूपः स्यादुक्तत्वादिति प्रमाणान्तिश-
येनाधिकप्रमाणो परिमितः इत्युच्यते। वाऽयं विकल्पार्थः। अथवा सोमेनतं ग-
न्ते ग्नीषोमीये अपरिमितप्रमाणो वा षोडशारत्निप्रभृति यूपो भवति। अ-
परिमित एव स्यादिति श्रुतत्वात्॥ ॥सप्तदशो वाजपेये॥ वाजपेयांगभूते ग्नीषो-
मीये सप्तदशारत्निर्यूपः स्यात्। सप्तदशारत्निर्वाजपेययूप इति श्रुतत्वात्। वा-
जपेयप्रकरणे पि सप्तदशारत्निर्भवतीति श्रुतत्वाच्च॥ ॥एकविंशतिरश्वमेधो

सर्वे यूपा एकविंशत्यरत्नयो भवंति। एकविंशे यूपा निर्दिष्टाः सर्व एकविंशत्यरत्नयश्च नत्वान्॥
॥यथाकामं दृष्टविमा। दृष्टविमाणो ऽध्वर्युपानो यथाकामं भवति। कायस्य दक्षिणे देशात् स्यादनुम
येवास्य यथाकामं। लोकप्रसिद्ध्येव दीर्घप्रमाणानुसारेणानयोर्यं दृष्टोऽध्वर्युणा दीर्घ इत्यर्थः॥॥
वैदिकार्द्यन्वब्रह्मोतारं पंचगृहीतं मनसानुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं च वा घोषस्य यमित्वा
दिवैदिके, दिष्यन्वेदिकारणान्याख्यान्यं संस्कृत्य पंचगृहीतमाज्यं गृहीत्वा घोषस्य यमि
त्वा मंत्रब्रह्मोतारं मंत्रं मनसानुद्रुत्य मनसैवोच्चार्य तेन पंचगृहीतेनैकामाहुतिं जुहोति अथवा
तेनैव पंचगृहीतेन विभज्य पंचाहुतीर्जुहोति। आहवनीये परिस्तरणासंमिहाधानपूर्व
कं। घोषस्याभिति मंत्रस्य ब्रह्मोतेति नामधेयाद् पंचाहुतिर्निरूढ उपधा वेव भवति त
स्रुकरणोरावपठितत्वात् तदधिकारे स्रुवात् स्रुमास्यरोगान्मरणागतेषु हविषत्ववधिप
स्तुस्रुच। निरूढपक्करणोऽग्न्यपनीतदाहुरध्वर्यपिदिष्टान्तस्यमानवमृत्यो वकल्पनेवैन
मदिदिष्टाहुत्स्यावत्र्थादन्तदृष्टे हेपुरध्वर्युश्च प्रति प्रस्थानाव होता वमे चावक्र णाश्च ब्र
ह्मवाग्नीध्रश्चैतेर्वा यथाक्रतुनानमनुद्रुत्य ब्रह्मोतारं जुहोत्येकामाहुतिं स त्वा पंच वा
स्यात् घोषस्य मित्यादिश्च न त्वान्॥ अत्रके विदाहुः। अध घ्री दिमिः ठक्रुते लिमि

रामः

एवं पशुरेव षड्ढोता। नेव पशुमनस्यानुडुल्यसे घित्वाङ्तिं जुहुयादिति॥ येषां व मंत्राः षड्ढोताते
षाम पित्तिविग्निः पशुः षडेता तत्र घोगा मंत्रोपि षड्ढोतेति॥ ॥१॥ वेदिं करोति वरुणप्र
घासवता। अत्र निरूढपशुबंधे वरुणप्रघासवद्वेदिं करोतीति वरुणप्रघासवदित्याहव
नीयस्य पुरस्तादुत्थामात्रीवान्वत्तुरराभिर्वाप घाश्यस्य प्राचीष तृत्रयः पुरस्तादित्येवं प्रमा
णो वा स्त्रय परिमितो वा वेदिं कुर्यादित्यर्थः। वेदिमित्येकवचनादेकां करोति। केचिद्वेदिं करो
तीत्येतं सत्त्वं तत्वा दर्शपूर्णमासिकीमेव वेदिं पशुबंधस्येच्छंति। तद्युक्तं। न पासति
वरुणप्रघासवदित्यतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः। स्यमायग्निनिधानादित्येतावनेव सि
द्धत्वा [illegible] तान हि वरुणप्रघासातिदेशेनः प्राकच चित्स्यमाहृता नाघग्निनिधानोतं
कर्मोपयहिरमस्ति यन वरुणप्रघासवदिति विशेष्यते। तस्माद्वेदिं करोति वरुणप्रघास
वदित्येवमेतरा व सत्त्वं च्छेदः कर्तव्यः। आर्यान्तरं सत्त्वे ष पिनिरूढे वारुणप्रघासिकेव
वेदिः यद्यते। नथावायस्तोबः। स्य मात्री निरूढपशुबंधस्य वेदिः सिद्धसंमिताय
श्वा त्रिपंगी यथा प्राचीवियष षड्युगेन पुरस्ताद्यावता वा बाल्ये ष छिद्रे अग्रेरभि निर्वाप
तुभिः श्वात्यन्तिः प्राचीत्रिभिः पुरस्तात्तां वेदिं तत्वा दर्शपूर्णमासवत्संनमर्कप्राग्गत

एत्वारिग्निहोत्रे त्वापरेणाहवनीयं दक्षिणं स्वामेव दिशि ध्यावेदं यामुनं त्व वेदिं दृष्ट्वा पदाभ्यामेकरो
त्यं हि पसौ पुरस्ताद् दृष्टी वेदि पावनात्कुशेन यजमानस्य वा परे वेदि माय पश्चाद्यपाय परि मिमीते।
प्राग्यामात्र्वानिमूढ पञ्चवं वेद स्योन्नरवेदिरिति। न पायकाठके। प्रागग्नेर पमात्रो वेदिं
प्राक्चारिग्निहोत्रे त्वानस्याः पूर्वार्धा द्वित्रिपादग्नु त्वामुन्नरवेदिं वत्तुः स्ननिं प्रस्म पूर्वे
ग्राम्यरमात्रेभ्य प्रसितवा अपरिमितावेदिर्यदस्याः परहोन्नरवेदिः संभवेत्तां वेदिं कु
र्वीत्यतिलोगाक्षिरिति। मानवेवा वेदिं करोतिपश्चो न्नरां वा मूलाय प्रादेशिकीति। सारत्नी
तो न्नतवाव सन्तिष्ठोमनेवाणीयप्रत्नाख्यविहारं परिक्षीयेतिसंभारानुन्नरवामौन्नु
व्यपिबेन नरं तं पूर्वे पुः स्याद्दिति काठके। अर्धेपलं वापि वा प्रोक्षणां नांनरवौदुंबरं पात्रं वा
मिः यत्र पात्रा वा निर्वा प्रक्षाध्यव सति यद्यस्य स्कालः पञ्चुर्नेव नोति। अर्धपलं वापि वा
प्रोक्षणानां न्नवौदुंबरा शास्त्रतश्च सर्वसत्रेषु दर्शनाद्वकल्पिकी ध्यहकालतापि यप्रो
भवति। ननु कथमनव सरवेदिकरणामुक्तं। परिस्तरणादीनपञ्चु परिस्तादुपदेक्ष्यति

रामः
८

उच्यते ज्योतिष्टोमेष्वनरवेदिविहिता तत्र वा हवनीयः स्थापितः सर्वाग्नि संस्कारः
अंगप्रधानार्थं कर्मणो सामीप्ये पञ्चनरवेदि रिति हितो ग्निः प्राप्नोति। तत्तश्च नद्धिका

रेणुपश्चात्तत्रैषु नव वेदिर्विनोत्तरवेदिर्भवति। अतः स्ववसरोद्धे दिशे पश्यतो तेन वेदिंकारो
नो युक्तः। स्पन्दाघाग्निनिधानानि। अत्र च वरुणप्रसघोवत्प्रमाणात्रय मध्ये न्यतमेन प्रमा
णेन वेदिमानमुत्कर्षणेन न्यासपादिस्यपादाना दिग्भ्रा। अग्निनिधानानि च अग्निनिर्
धानीत्येन त्वर्पितं कर्म करोति। ततः पूर्वे न रंयजमानवावयच्छतिप्रैषं दत्वा षड्क्षासारत्नारि
त्रिकप्रोक्षणणीनेन न्यावेदिमानादिकुर्यात्॥ ॥ एकस्मिध्मेन प्रणयति। अत्र पशुबंधेरा
कमग्निमिध्मेन प्रणयति। अपं वाऽरणोप्रघासिकातिरेभ्य मध्ये विशेषः तत्र हि द्वयोः
प्रणयनमुक्तं। काद्ये रोपा। इहैकमेव प्रणयति। नेद्ये। इध्मेनानप्रणतिव न्कपरेणोतिपेषां
च नत्रैसौमिके प्रणयने। नेषामिध्मेनेतिब्राह्मणानुवादरोवा। अन्नाहाय लोबः। एतापशु
बंध स्याहवनीयोयतः प्रणयति समार्हपत्यः प्रणीतेवेदग्निहोत्रस्यकालन एनमिमन्वेवा
ग्निहोत्रं जुहुयादेवमन्यत्रविप्रकोतइति। अत्राह संप्रणयपद्धतिकारः। अतिप्रणीते
नाग्निहोत्रहोमः। अनंगत्वादग्निहोत्रहोमस्येति। अपं वन्यायः सवायत्तं बववनं
बाधितुं न समर्थ इत्यतिप्रणीतराणाग्निहोत्रं होतव्यमिति युक्तं। अत्र वेदेः नुत्तरे
भागे नेध्महरणं कार्यं तन्यावकाठ्के। त्रिन्नेस्कनुत्तरे रावेद्यं तेन गत्वा पूर्वेणोत्तरवेदि

पत्न्यङ्गिष्वग्निन्त्याहि ॥ ॥ व्रतोपायनप्रयोगेतास्यनागभागावहानत्स्तस्मैपात्रविष्णुक्रमा
कुर्वीत्र्यविर्वर्त्तविधेः । हविर्वर्त्तविधेयप्यौव्रतोपायनादौ निर्विष्णुक्रमाननन्यपरशर्पो न्कुर्वी
त । अग्न्यर्पणस्य ववविधे न कुर्वीत इति गम्यते । व्रतोपायनं व्रतनग्रहणे । तत्र व्रतस्य वरणे स्वरका
लं वाग्निनिधानानन्तरं वा पश्चात्कर्तव्यं । प्रयोगेतावृणायनमप्यग्निधानानन्तरं कर्त्तव्यं
। आज्यभागौ वपायां वा कर्त्तव्यौ । नागावहानानित्वक्तो मंत्रब्रह्मणे ग्रस्या हेत्वमनीषामीप
मागतानि तत्र व शाखांतरे प्रतिषिद्धानि । अतो विकारपश्वादिषु गच्छन्ति । अतएव हेतेषाविवि
धानमग्नीषोमीयेष्वतानि भवन्ति त्येवमर्थ । अतः पश्वंतरेषु तानि नियमेन भवन्ति । तत्रा
पि निरूढ(र)पशौ विकल्पेन भवन्ति । सोमपशौ हविर्धानप्रयोगे न भवन्तीति । अतएव बानि
रूढे निरूढ विकारेषु च विकल्पः । पश्वंतरे नियमः । अग्नीषोमीयेत्वभाव एवेति । तस्मैपा
त्रेव पशौ भवन्ति । तत्र च पश्वपात्रासादनकाले आसादनप्रोक्षणीतस्यभवतः । विष्णु
क्रमाश्च पशस्यपशौ भवन्ति । विष्णुक्रमशब्देन विविष्णुरित्यत आरभ्य तत्रो माहवनी
योपस्थानान्तं कर्माभिधीयते । तन्त्वार्थोक्तकालं प्रकृत्य पान्तराव माहाहवनीयं वा
पस्थाय व्रताग्निविदि इति । अतएवं गम्यते । आहवनीयोपस्थानान्तां विष्णुक्रमादिति । अ

तः अग्नीषोमीयो ऽहनि प्राग्निहोमात् ॥ इति पशवः समिष्टयजुरन्ताः ॥ निरूढस्याहवनी
योपस्थानान्तता इति ॥ निरूढविकारा हविर्यज्ञपशवो ऽप्याहवनीयोपस्थानान्ता इति ॥ हविर्य
ज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबन्धः सवविधो ऽन्यः स हैष यज्ञविधो यस्मिन्नग्निमुपनयन्ति यस्मि
न्यपः प्रणयन्ति यस्मिन्नरसंस्थापात्रे निनयन्ति यस्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमयत्यथ हैष सवविधो य
स्मिन्नेतानि न क्रियन्त इति श्रुतेः तन्त्राम । तथा चाह पशुबन्धः ॥ इष्टिविधो वा अन्यः पशुबन्धः
सोमविधो ऽन्यः स यत्रैतस्य यः प्रणयन्ति यत्र संस्थापात्रे निनयन्ति विष्णुक्रमान्क्रमन्ति स इष्टि
विधो ऽन्यः सवविध इति वाजसनेयकमिति ॥ सवविधेष्वपशावि नैतेषां प्रतिषिद्धत्वादन्य
पशुपुरोडाशप्रचारिणानाहीनि भवन्ति ॥ तत्राग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रचारणादप्रणयनमाज्य
भागौ वनस्पतिश्चाग्निरन्येषां प्राप्तिसिद्धत्वात् ॥ ॥ परिस्तरणं पात्रासादनं प्रोक्षणमाज्य
निर्वपणमधिश्रयणमिति तन्त्रावेतद्वा परिस्तरणाद्विकृत्यादानाज्यासादनान्तम् । दार्शपौर्णमासिका
नां षधविधयानामस्य हरणादीनि दार्शपौर्णमासलुप्तान्यपि तत्र्यासे मो हा पशौ इत्याकेशव्याः प
दार्थास्तानुपदिशति ॥ तत्र प्राप्तं वेदस्तरणं व्रतग्रहणं ॥ ततः प्रणीताप्रणयनं न तोम
ध्यमाहवनीयं यजेत सर्वेषां परिस्तरणं ॥ ततः अग्नीषोमपर्युक्षणं वर्जं पात्रासादनं अग्न्याहा

पस्तेवः। यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति। स्रुवमग्निहोत्रहवणीं वसाहोमहवनीं पं द्वितीयान्युद्धृत्य
स्राज्यधानीं द्वितीया स्रुपस्तृतदे स्राज्यस्थालीं स्योद्धृदपात्रं जमसिंक्त्वा नी क्ष्ण शाखां शाखा
पवित्रं काष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ द्विशूलां वा दुबरं मेक्षणं वरुणानां दृश्मा स्पयं हस्तं कृबुकस्य
वारणमेव वेति। अश्मा नव वा। अतो येन स्प्य धाबर्हिः संनह्य न्याश्चवालः प्रस्तरो विधृती वकाश्म
र्यमयाः परिधयो विंशति दार्विधं वे हिंकरो निपथो नरो वा नक्षत्रप्रघासे कौनिः मारणो
तो नक्त्वा वसेति श्चाम् नेयाणो प्रकृतान्य विहारं परिस्तीर्य पात्राणि कानि पात्राणि प्रयुन
क्तान्नं प्रथमो नियति तर्कः यक्तेन हृत्वा रूवा वपाश्रपण्यौ रशाने अलं मेक्षणं वरुणानां दृश्मा
दानश्रपणीं स्वस्व दृस्व धिनिवेति। काष्ठको। अग्ना हरं त्याज्य पात्राणि परणो प्रथम परा
वनितर्कः स्वर्वधि मे यनो व शन्को काष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ रशने त्रिगुणा त्रिव्यामां
द्विगुणां द्विव्यामां प्राशीमध्यवदानी स्वधितिं कुम्भीं दृढं ऽशूलं प्रक्षं प्रस्तालितं पशुं
स्तातं पल दृ मध्यं गं येन वा यो विहारं परिस्ती। र्य पात्राणि प्रयुनक्ति। अत्रापूर्वाणा
म पि पात्राणां मासाहनं विहितमग्नि अन्तः शम्याप्रदा येऽ नाम धा सा दृन प्रोक्षणो वक
लेश्रूपीमि होत्रहवणीपाशनाहिनधे तुधान्यहायोन्यरित्यज्य पात्रप्रोक्षणी। अवह

ननाहीनर्थं जुह्वा न्नुरक्ता। आज्यनिर्वापो वेदकरणं वा। सेवपनार्थः परः॥ घीस्रुचं तु ह्ना
स्नाने तरामुक्ता। आज्याधिश्रयणाय दीनि करणं वर्हत्वा वेन नेव हुन्त्वा सह परिस्फह
दि। आज्यासादनात्। आज्यासादनात् ले मा मा ले मो दका ले मां ते उ, पनि। नुत्सर परिग्रहा
दाज्यञ्जानर परिग्रहस्याद्वतास्वधिगितं तु दूव द्वसाहोम हवनीयमुपमद्व सोन्दसराज्य
धानीमिति। नचानुपमृत्सुवदाज्यधानीसादयतीति च। अत्र विशेषमाह॥ ॥सर्व
दाज्यमाज्यग्रहणं। आज्यग्रहणमत्र सर्वदाराज्यं भवति। चतुर्गृहीतेनुद्दो वोपभृति
वाग्न्यामितिपंचगृहीते च यदाज्यं ज्योतिरसीति ध्रुवायां तत्। अत्र काठके विशेषः।
दृष्टी वनिर्वपति यथाज्ये धेनुपमृत्स्रुवे चतुर्गृहीतान्याज्यानि द्धितो यस्या मुपभृतितेज
नुपस्तोऽधिज्यो तिरसीति द्ध्यस्मि ज्योतमाम्या मामभिघार्य प्रोठो घृन मासि व्यत स्य पधु
+इत्तु+ मिधारणं वनस्पतिं वपजतीति। आपसे वोपि। आज्यं निरूप्य दधि निर्वप
नधिश्रयणावर्ज्ये दधनि क्रियते नेत स्याद्धः स्वस्कारो विधनद्वितिपरं। आज्यग्र
हणकाले चतुर्गृहीत्वा गृहीत्वा जि व ऋ उपभृति दध्न्याज्यमानीय महो नां वपो सी
ति। एवमाज्यधान्यां पंचगृहीते ज्योतिरसीति वेति॥ ॥ बर्हिषि प्रस्तरशाखा

ऊहेनेदं पयोक्तव्यं स्यात्स्यं त्वाविशेषणं ॥ चाशब्दो यंव देद्वर्हिः षडं तेन प्रयुज्यते इति श्रीअनंतयाज्ञिकाः ॥

णानि। बर्हिर्यस्मिन्सुबद्धाः प्रस्तरशाखाः स्तरणानि बर्हिष्येव वेदिर्दृष्टिर्ब्रणा। भागोत्त
रामुपरि हस्तपादिनामवहानेन्द्रेहनं करिष्यन्तेऽतः। प्रस्तरशाखा बर्हिर्भवति। ता अ
ध्वर्यव घातातिश्रवणात्। नाश्वत्थप्लक्षो मेवस्त्रणानि न मंत्रेणाग्रपूर्वं वेत्॥ ॥ देव
स्य त्वेत्यभिमारीपयूपावटं परिलिखति इदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादे
वेध दं। अग्न्याम्या सा हता नेत्तरे देवस्य त्वेत्यभिमाहायाहवनीयस्य पुरस्तात् यूपावटं
यूपनिखननार्थं गर्तं परिलिखति। इदमहमित्यनेन मंत्रेण। पुनरपि यूपावट
स्य स्थानं विशेषयति। अन्तर्वेदि बहिर्वेदि मध्ये अर्द्धमर्धं योरर्द्धं बहिर्वेदि। आहवनीयात्पूर्व
स्यां दिशि नत्रावटं खनति यत्र खातः सन्नर्द्धमन्तर्वेदि अर्द्धं परिलिखति इदमहमिति वक्ष्य
न्त्वात्॥ ॥ उपरसंमितं खनति। उपरो यूपस्य मूलभागो नस्तो निखननार्हः षंवेष्टो
भागः। तेन संमितं तत्प्रमाणं निम्नमवटं खनति। उपरेण संमामवटं खनतीति श्रुत
त्वात्। छेदनगर्त्तेऽत्र यूपावटे वेष्टकश्चिदुपधानः स्यात् त्यार्थं नः खनेद्यद्यङ्गुलखा
न्ययांशुभिः पशुहस्तिपेषघ्या सा खनेना देशे सर्वत्रेति॥ ॥ प्राचः पांसूनुद
पति। प्राचः अवटात् प्राच्यां दिशि पांसून् खननेनोत्थितान् लिराशिमुद्वपति। अ

रामः ११

यूपावटः वद्विकं भा। अर्धं पदेन परिलेखनं। त्रिपदपरीणाहानि यूपोपरणीति। अपराणि मूलानीति बौध्या
यन सूत्रदीपिकायां करविंदभाष्ये च॥ अत्र परीणाह शब्दो परिधिपरो व्याख्येयः नतु परीणाहो विशालेति।
तत्रार्धं पदपरिलिखितपरिव्यंगुलानि ॥२७॥ द॥

वटाद्दहिर्निष्काशयति। अथ खनति प्राञ्चमुत्करमुत्किरतीत्यक्रन्तवान्॥ ॥ तदर्द्धेनाप
येप्रांवेनिरुधाति। तस्यावटस्याग्नेरामपुरस्तान्प्रांवं प्रागग्रमुपवेनि रुधाति। तद्धेनाग
प्रांवंमुपं निरुध्यातीतिभ्क्रतन्वान्॥ तमवे ह ममग्नेणावटस्यपुरस्तादिति हरिस्वा
मी॥ ॥कुशानुषिमुपरितस्मिन्॥ तस्मिन्नुपेत्तु शान्तुष्टिमुपरि निरुधाति। एतांव
न्मात्रालिबहोति। प्युपरिष्टाद्दधि निरुधातीतिभ्क्रतन्वान्॥ ॥प्रथमशकलंपावका
तस्मिन्नेवमुपवेप्रथमशकलं निरुधाति। उपवेछिद्यमाने यत्प्रथमापछिन्नं श
कलंतन्प्रथमशकलं। तद्देवोपरिष्टान्मूपशकलमधि निरुधातीतिभ्क्रतन्वान्॥
अथमन्त्रेरावबालं। अथ तमन्त्रेराणापशमस्यान्तरतः समीपवबालं निरु
धाति। पुरस्तात्पश्चिमबालमुपनिरुधातीतिभ्क्रतन्वान्॥ ॥यवोसीत्यमुप
यवानो यवयो हमस्मदमध्यमरालानि रिवेत्वेति प्रतिमन्त्रं। यवोसीत्यनेन मन्त्रेणापु
ख विन्यात्रस्येषुलौकिकेषु पवानो यवानरिष्याद्दिवेत्वेति प्रतिमन्त्रं क्रमेण
मुपस्याग्रेमुपस्यमध्यंमुपस्यमूलं च प्रोक्षतिताभिर्येव मतो मिरद्भिर्याः शिष्ट्रत्रि
षु परेशेषु मुपं प्रोक्षतीत्यर्थः। अथ यवमत्यः प्रोक्षणाया भवंति सा सा वेववधुः

श

मानवेवि शेषः। यूपं यद्वा न्यमीयत्येन्त तद्वन्ध्या… यूपावटं संस्तीर्णं प्राचं निदध्याति॥ ९२

सपवानावपतिपवोसीति। अथ प्रोक्षामीति प्रणीतास्य सप्रोक्षतीति हविषेत्वेत्यादिश्रुत
त्वात्॥ ॥प्रोक्षामीति सर्वत्र साकांक्षत्वात्। प्रोक्षामीति क्रियापदं सर्वत्र हविषेत्वे
त्यादिष्वपि मंत्रेषु प्रयोज्यं। कुतः। साकांक्षत्वात्। साकांक्षत्वं चैतेन हविषेत्वेत्याद
यः क्रियापदाभावात्। तस्मान्निराकांक्षाकरणाय प्रोक्षामीति पदं सर्वेषु प्रयोज्यं
॥॥ अथ वेदैः शम्यामासिंचति स्फुधंनामसीति। प्रोक्षणीशेषमवटे गर्ते आसिंचति स्फुधं
नामसीत्येवमुक्तः। त्वादृंमंत्रस्यापि अत्वादूहकाले नो भवति। अथ यायाः प्रोक्षण्यः प
रिशिष्यंते ता अवटे वनपति स्फुधं नां लोका इति श्रुव रगाकापूपेकारं श्रिन्यावु
त्यवटं शेषः स कः। तमेवैतन्मेध्यं करोतीति वाक्यशेषे अवटसंस्कारत्वावगमात्। अथ
परेत्विषमाहुः। प्रोक्षणीनां प्राशनार्थोऽनाद्यं शेषप्रतिपत्तिरेवा न त्ववटसंस्कारः।
तमेवैतन्मेध्यं करोतीत्येतत् अर्थवादमात्रं॥ ॥बर्हीरबिप्रोक्षुरं विवप्राक्यातिपितृ
षदनमसीति। पितृषदनमसीति मंत्रेण तस्मिन्नवटे प्राग्विप्रागग्राणानुदृंवि
हनुदगग्राणि वा बर्हिःपि अस्मैस्तानेव कुशान्प्रास्यति प्रक्षिपति पएयत्कुशान्कु
षिघंपस्या परिनिहितस्यायं विनियोगः। अस्यापि मंत्रस्य पितृत्वादूहकाले न भवतः

। अथ बर्हिः पिप्राचीनाग्रा। गोवी रोवीनाग्रा। शिवाव स्तरणं ति पिरख ब्रह्मनम सी
ति अनुक्तत्वात्॥ ॥ अथ प्रथमशाकलं वामे शरीर सोति। प्रथमशाकलं वक्ष्यावर्द्धे प्रक्षिप
ति अग्रे शिरी रसीत्यनेन मंत्रेण। अथ धूप शाकलं प्राप्यनीति अनुक्तत्वात्॥ सप्राप्य
त्यग्ने गोरसोति व॥ ॥ स्रुवेणावदयं जुहोति न स्रुची। नतु अग्न्यंगत्वात् अनेनैव स्रुवेण
तस्मीमवतं जुहोति। अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमवदाय समभिजुहोतीति अनुक्तत्वात्।
मंत्रांतराभावात् स्वाहेमित्यनेन स्वाहाकारेण निवार्यते। दुरुं प्रजापतये इति त्यागः।
अवरस्यत्रु परिस्तरणं भवति॥ ॥ पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा उपमन
स्पुदृक्षु उपविश्य। पूर्वं पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा उत्तरतस्तु खलु उपविश्य
अपर्याघ्यपस्पर्शनं ततोप्यपवेलो विक्रैकेनान्येनानभिज्ञा। प्रत्नपति। अथाह
पस्वेब्दः। अथैनमसंसंस्कृतेनान्येन यजमानो मनः शाकलेनानयोति। अत्र परि
क्रमणविधानादध्वर्युहानाघरवरहोमांतमुत्तरतउपविष्टेन कर्त्तव्यं नहृः सी
न इत्यनेन सामर्थ्यादिवाध्वर्योः परिक्रमणं प्राप्तं तस्मैवं। यजमानस्यत्रन प्राप्नो
तितत्पर्थमुच्यते पुरस्तात्परिक्रम्येति। मात्र सन्निधानादपरिक्रमणमिति।

13

अथयष्टारस्तान्परीन्धो हृत्वाऽहीनोऽप्रपमनन्नस्तीति श्रवणान्तः॥२॥ ऊपापाज्यमानायानुवा
वयति। अध्वर्युर्यजमानो वा योऽप्रपमनक्ति स हाव प्रपाद्यमानायानुब्रूहीत्येवं हो
त्रा अनुवाचनं कारयति। स आह प्रपाद्यमानायानुब्रूहीति श्रवणान्तः॥ ॥देव
स्त्वेत्यनक्ति। देवस्त्वा सवितेत्यनेन मन्त्रेण प्रपमनक्ति। आज्येन तस्य च तीत्यर्थः। सो
नक्ति देवस्त्वेति श्रवणान्तः। तत्तु राजनत्नुपरिहीणं वर्जयित्वावशिष्टस्य सर्वस्यैव
स्य सर्वाञ्छिष्टकार्यं॥ ॥चषालमुन्मयतः। चषालं उन्मयतल्पेन बहिर्व्वानेनैव मन्त्रे
णानक्ति। अथ चषालमुन्मयतः प्रत्यञ्जयन् प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इ
ति श्रवणान्तः। हेशमेरामेत्राहृस्निर्मवतीति प्रतिपादितमग्निसंमार्गान्तः पूर्वं मध्येन
क्ति। तनोबहिः॥ ॥अञ्जं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्यः इति। सुपिप्पलाभ्य इति मन्त्रेण
तमेवोलंव चषालं यूपाग्रे प्रतिमुञ्चति पूर्वाङ्कस्थाने। ऊर्ध्वमग्ने प्रतिमुञ्चति द्व्यङ्गुलं त्र्य
ङ्गुलं वान्तरं वातिक्रान्तेन यूपस्येति। अत्र चषद्विपं ब्राह्मणरोपयन्ते॥ आहालावपेत्यल
कुर्वन्त्यहतेन वाससाच्छादयन्तीति। अथ विकल्पश्चात्र हृपि कर्तव्यः॥ ॥सोपरमग्निष्ठा रामः
देशमस्य परिव्ययणार्थं समन्तेन परिमथ्याध्वर्युर्निवसनं ज्ञेहापरिव्ययणान्तः। २३

सोपरं सहोपरेणावर्त्तनइति सोपरेरुपस्याग्निष्ठारेशेऽग्निसंमुखोऽग्निरेशेऽ
नस्तिनैवमंत्रेणोत्स्कात ततोऽध्वर्युः परिव्ययणादेशेऽपरस्य स्थानाबंधनस्थानेसमं
तंपरिमरभ्यसर्वतोहस्तेनगहीत्वाऽऽपरिव्ययणादध्वर्युर्नीवस्तजेत्। अग्नि
ष्ठादेशस्य सोपरस्यापरस्यांजनविधानात्पूर्वं दंपांजउपरदेशेव र्जितंकार्यमि
तिगम्यते। अग्रतमग्निष्ठामनक्तीति अग्रं अग्रतमग्निष्ठामिति तिष्ठेदः अग्रेणाऽग्निस
मीपेतिष्ठतीत्यग्निष्ठा। यूपस्याग्निः प्रत्यासन्ना अश्रिः। तां आग्रं अग्रतानक्ति। अग्रतं मुपरे
पनक्तीत्यर्थः। ननुवापरस्याप्यग्निष्ठास्ति। सत्यं। नुपर्वधः स्थितपाश्वदेशोप
स्तपालस्ततेतरदर्थे वने। अन्यथात्र सर्वाणवाश्रयोपरूपेज्यमाने अन्यैनेकोऽस्ति था
विशेषः। यजमानकर्तृकांजनपक्षे सोपराग्निष्ठांजनोतंयजमानएवकरोति। तन्न
नु स्रत्रेत्यवादेशारेशेनाऽध्वर्युः। सत्रुतत्र पूर्वं कालंततामात्रा। अंजनस्यैव॥ व
निककर्तृकत्वात्मानपाअयपरिव्ययणाश्रुतिसमंतं परिमर्शतीति वक्षपने।
परिव्ययणोरशानवा संवरणा। तश्रुतिनेनलक्षितेपूपदेशेनाभिमात्रानंतत्रसमं
तेसर्वतःपरिमंडलेन परिमर्शति। नवतंदेशे विस्रजत्यापरिव्ययणात्। इदं

वैष्णवमसुच्छि त्याद्य युरापरिव्ययणान्नान्वर्जितोनिश्च त्रेः।त पावा हाय स्तंबः। स्वस्या
सविनामधानस्त्रि निस्त्रे वेशासेनत मनव छिद्रन्नानिधाम च्चिमनस्तोपशारिति।
अधुनाग्निसमीपे वल्मीना मा बान्हस्वेनिधारे शमिन्द्र ह्नैः।त पावान्वालरे
धा दुपवेरे शाद्दतः पान्यदेश्ो ड्याहिश दृहेवयथापरिव्ययणादेशमिति।नुह्नीय
माराया पानुबावयति।ततोध्रुवेडल्ली वमाराया जुहू हित्येवं होत्रा अनुवावनेका
रयति।अथा होह्नीपमाराणये निश्च नत्यान्। आपस्तंबः।ध्रुवा वोह्नीपमाराणाव
तिसंप्रेष्यत्युह्नीपमाराणायेतिवति।। ।।धामच्छेरादुच्छु पतिानेनाभिमात्रेस
वेतोगहितेन्द्रपे धामच्छेरोति मंत्रेणोच्छ्रपतिप्रोक्तम्।नोनिहितसंतनमधुनोद्व
करोतीत्यर्थः।सत्तुच्छ्रपतिधामच्छेरोतिनिश्च नत्वातम।। ।।पातदूतिमिनोति।याते
धामानीतिमंत्रेणाद्रूपमवटे मिनोति।अवटमध्ये पूपस्यमूलेनप्रक्षिपनिप्रवेश
यतीत्यर्थः।अथमिनोति।पानेधामानी।तिश्चनत्वातम।दुमिश्च स्वेयणादूत्यस्यमि
नोतीतिसूपे।। ।।अग्निधासंप्रत्याहवनीयंन धाद्रूपमवटे मिनोति।यथाअग्निधा राम:
अग्निः आहवनीयं संप्रात अग्नाहवनीयसंमुखोभवति।पाअग्निः पूर्वे सोपरा २८

स्थलौ।नो विच्छिन्नेसत्याधुनातनमाहवनीयसमीपेऽकुर्पाविस्तर्य संप्रत्यग्नि श्रमि
मग्नियो मिनोतीतिश्रवणात्। संप्रतिश्चं जमात्रं वा अग्निमाहवनीयं अग्निया
मग्निं मिनाति न या वदूपमटेप्र शिव तिप थाग्नि थाग्ने त्तगुर्भवति दूनिहोरस्वा
मिनः। यूपैकादशिन्यां सर्वेयूपानामग्नियामाहवनीयं संप्रतिकर्तव्याः। ब्रह्म
वनिंत्वेतिपाठं स्तुभिः पर्यूहन्ति। ब्रह्मवनिंत्वेतिमंत्रेण यूपावटं पांसुभिः पर्यू
हतियजमानोऽन्वर्थं अध्वर्युः पर्यूहतिश्रुतत्वात्॥ ॥ब्रह्म दृंहेतिमैत्रावरुणारंडेन
समंतत्रिः पर्यूहति। ब्रह्मदृंहेनेतिमंत्रेणाध्वर्युर्मैत्रावरुणारंडेनतं पांसुभिः प
रितो गर्तं समंतं सर्वतस्त्रिः पर्यूहतिपरितः कुर्वनेन यो स्मनवरुधः प्रवेशयति
पिदयतीन्वर्थं अध्वर्युः पर्यूहतीतिश्रवणात्॥ ॥ समं मिश्रत्वात्प्रिरूपसि धावि
श्लोकः कर्माणीति वाचयतिपरयमन्वारब्धं तमवटं पारिपि दनेन समं मिश्रत्वा
यरितो वर्तमानया मन्यास मेश्रत्वा प्रिलौकिकेरूपसि यदूपमन्वारब्धं तता
न्वारंभं यजमाने विष्णोः कर्माणीत्यमुं मंत्रं वाचयति अध्वर्युः पर्यूहत्य पर्यूहत्य तिस
मं मिपयष रोकरोनीति अध्वर्युः यावत्पनिनयति अप्येवसमियघ वावयति वि

स्तोकः कमीयतीति श्रुतत्वात् ॥ अत्र च पूर्वमन्वारम्भस्थितम्यथ्येषणां कार्या ॥ उक्तं च ॥ अत्र
वपामभिघारयतीति समानायामेव श्रुतौ सोमालेभे श्रोतुं वपोलेमेवन था
स्तत्रणा ए वा रा वा ॥ अत्र नैकयजमानके सर्वेषां वावनं ॥ एवान्वारम्भो गृह्यपनेरेवोप
रार्थत्वात् ॥ ॥ नद्विश्वो हितिवपालमीहमाणा ॥ वपालमीहमाणो यजमानेनद्वि
श्वे रित्यहं मंत्रवावयति ॥ अपवपालम्भहोमेहुते नद्विश्वेतीति श्रुतत्वात् होमाणो
वाचयतीति शाखान्तरात् ॥ केचित्त्वत्र वपालमीहखेति अपृषषाज्यं तु वं नित दपुलं
श्रुतो स्तत्रैव वा हृदो नाहि ॥ तथा वावपस्तंबः ॥ नद्विपन्नोरिमग्नप्रेक्ष्णानइतिग्रने
कयजमानके सर्वेषां वावनं ॥ वपालेहयोस्तु परार्थत्वात् गृह्यपनेरेव ॥ ॥ परिवीय
माणायानुवाचयति ॥ ननोधयुः परिवीयमाणायानुब्रूहीति होतारं संबोधय
ति ॥ आपस्तंबः ॥ एवावपपरिवीयमाणायानुब्रूहीति संप्रेष्यति परिवीयमाणा
नुब्रूहीति वेति ॥ एषा पावे स्त्र्यन्ये परिहत्रे गुणात्रिगुणां त्रिव्यामां कौशीं रज्जुं नानयाना
भिमात्रे त्रिवतत्व्यव्ययति परिवीरसीति त्रिगुणां त्रिव्यामां कौशीं रशनां रज्जुमेव
तितपाश्चात्यान्परश्नामध्यमाने ननाभिमात्रे प्रमाणात्वायजमाननाभिसंमि

एमः
१५

ध्ने

त्येव स्य दक्षिणे पक्ष स्य नन्ति मात्रे मध्य दक्षिणे वा त्रिवृतं त्रिगुणां प्रदक्षिणां परिव्ययतीत्ये

तत्संवरणं । संवरणमिति परिवेष्टयतीत्यर्थः । अथ परिव्ययत्यनेन गन्ता पैन्वं परिव्य

यति तस्मादत्रैव परिव्ययत्यत्रैव हि दृश्या मा भवतीति भ्रक्ष तन्वा दृसं परिधानस्थाने

नाभिमात्रे परिव्ययतीत्युक्तं । तथा वाहापस्तम्बः । नाभिदघ्ने उरशानपावेः प्रदक्षिणं

त्रिवृतं परिव्ययति मध्य दक्षिणे वेति मानवेषु । परिवीरसीति नाभिदघ्ने त्रिवृता त्रिः प

रिव्ययत्युत्तरं प्रदक्षिणमिति । अनेक यजमानके स्य मन्त्रस्योहः । परीमो यजमानो

परीमान्यजमानानीति ॥ ॥ सप्तदशं स्यान्तरस्यामन्तं प्रवेशयति । परिव्ययणान्

तरं तारन्वा नो सम्हत्यन्तस्या दशना यामध्ये विधृता या । अवशिष्टा वुमौ ग्रन्थौ

परस्परं संसृज्याभिधक्न तस्यान्यतरस्यां शिथिवि प्रान्ते अन्तं प्रवेशयति । अथाह मनुः

। प्रादेशमात्रे समस्यान्तेपो संस्थवीयसीति । कठसूत्रे । प्रादेशमात्रे संप्रवेश्या

णीयस्यां स्थवीयसीमसति यज्यति । आपस्तम्बः । अथ दूरं परिव्यये दह्न्युषिकामस्यो

परि दूरमथ पुष्टिकामस्यैकोयं कामयेत न स्त्रस्य जायेतेति नुपोते तस्य व्यतिषजन वेषूर्ध्वं

कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यानेन तस्य पूर्वेष्वा णीमति स्थविमन्त्रवीयेति । अनन्तभय

16

था शाखं तरेरदृशीनां सूत्रज्ञानां अन्यतरस्यामिति सूत्रितं तद्रूपस्य मध्ये शेषपरिव्ययशाप
द्वेवाजसनेयपदे ऐकारदृशिन्यादौ निम्रेणी मात्दुप्यद्रूपस्य मध्ये परिव्ययशांकर्तव्यं ॥ ॥ शा
शाकलमस्याम वग्रहस्तु नरेशाणा निषेधो द्विवः स्तनुरसीति । अणि पामभिसुस्वरेणा
स्वात्रदूपेऽग्निर्वैपिता पाराणानां पदरूपशाकलं स्वकम वग्रह इति अवधेसु स्वरशानारूपांतराले
प्रवेशायेतोत्यर्थः । द्विवः स्तनुरसीति मंत्रे णा । अयं पदरूप शाकलम वग्रह इति द्विवः स्तनुर
सीत्यकतन्वात्तत्त्वरे णाणनिषेधो मध्यमेरशानां युग्रो वग्रहस्तु तमेवास सर्वे सुवाद्द्योरधर
योरिति वाजसनेयप्रमि आपस्तंबः ॥ ॥ वकुसुप थास्वं ॥ एकारदृशिन्य अस्वमेधादौ वकुसुप्द
येषु समुपथास्वं स्वच्छन्दमवग्रह इतियोस्यपद्रूपस्य स्वकृत्यं तस्मिन्नवग्रहेहत्वा । नसमाघदि
द्रूपैकारदृशिनो स्या अवठस्वमेवा वा ग्रहेद्रवि पर्यासमितिभ्व शाणा । एकारदृशानां वर्गाए
कारदृशिनो । द्रूपानामेकारदृशिनो । द्रूपैकारदृशिनाम् । सावपत्र पथ्वेकारदृशिनो भवति तत्र
विकल्प्यते । अनतस्नांकहा विद्धा विनो मंगीत्वात्वाहुय दिदू पैकारदृशिनी द्रूपानामेकारदृश
कः स्यात्ततः स्वं स्वमेव स्मिन्नपेनिष्पद्यमानेपः शाकलोग्रहोतः सएवतस्मिन्नव
ग्रहनीयः । अव विपर्यासे । विपर्यस्य विपर्यस्य विपर्यासेन विपर्यासम विपर्यासं । अ

राम: २६

न्यद्दीयस्यां न्यं प्रतिनयनं विपर्यासः। तमकुर्वन्॥ ॥उपावीरसीति॥ तृणमादायनेन पशु
मुपस्पृशन्नुपदेवानिति। उपावीरसीत्यनेन मंत्रेण स्तनबर्हिषस्तृणादन्यद्दर्भतृणमा
दायतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यंचमवस्थितं पशुमुपस्पृशति पशुमालभते। उपदेवानि
त्यनेन मंत्रेण। अथ च तृणमादायोपाकरोतीति प्रश्नस्तस्य तृणमादद्यादुपावीरसीति मं
त्रत्वात्॥ काठके। उपदेवानिति पशुमुपाकरोतीति प्रश्नस्तु एवमिति। आपस्तंबोपि पशु
मुपाकरोति। क्रूरकर्मकाणां खंडखंडशो राससमशफवर्जं यथा गृहीतः स्यात्तं गतो वा वि
कृत्येप्येके बोवैकृत वीसारस्वतो वार्हस्पत्यानि निर्विकृत्वा प्रयोजयेदिति प्रश्नस्तु पुरस्ता
त्प्रत्यंचं पशुमुपाकरोतीति। किं जातीयं पशुमित्याकांक्षायामाह॥ ॥छागो मंत्राम्ना
नात्॥ छागमजं पशुमुपाकरोति। कुतः तत्र मंत्राम्नानात्। होतायक्षदश्विनौ छागस्ये
ति पारिप्लुमंत्रेषु छागस्याम्नानात्। तथा अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि
ति प्रैषेषु छागो यागसाधनो भवति। तद्रूपे मंत्रः संगतार्थो भवति। नान्यथा। तस्माच्छाग
मेवोपाकुर्वीत॥ पुनः कीदृशं॥ ॥पन्नदन्॥ पन्नदो जातदंत इति निगमे स्कन्दः। तं पन्नदं
जातदंतं पशुमुपाकुर्वीत॥ ॥अव्यंगः॥ वीगतमंगं वस्तुः कस्यचित् यस्यासौ व्यंगः न

ध्यं गः अध्वर्युसंशे अध्वर्युं गं अन्यस्यांगमविगतं तं गं पशुमुपाकरोति। शाखां तरात्। अन्तरा वाप
लेवः। कः दकाराणां खंडवंडऽह्वे लासस्य शाकवन्नेमिति॥ ॥ यथा मंत्रवर्ष्यं प्रोक्षणं। प्रोक्षणे प्रो
क्षणमंत्रे अनुत्वा मातामन्यतामित्यस्मिन् यादृशः पशुरभिहितः तादृशं पशुमुपाकुर्यात्।
मातृमंतं पितृमंतं भ्रातृमंतत्वेत्यर्थः। तादृशस्य मंत्रे प्रतीयमानत्वात्॥ ॥ नानोदितत्वात्।
नैतदृष्टं। यदुक्तं प्रोक्षणमंत्रे यादृशः प्रतीयते तादृशं पशुमुपाकरोतीति। कुतः। अवोदि
तत्वात् नह्येवं विधावोदनास्ति मातृमंतं पितृमंतं भ्रातृमंतं वोपाकुर्यादिति तस्मान्ना
यं नियमः॥ ॥ अग्निं मंथित्वा होमान्करोतीत्यनुपाकरणानंतरमग्निं मंथति तत्र च शाक
लादीनाहिं आहोमान्करोति आगनावग्निरित्याहुतिहोमां तत्करोतीत्यर्थः। वैधस्येव पर्वी
त्वे मंथनधर्मप्राप्त्यर्थं मा होमान्करोतीत्युक्तं। अन्यथा अनामधेयत्वान्मंथनमात्रं स्या
त्॥ अथोपाकृत्य पशुमग्निमथित्वा पुनः करोतीति श्रुतेः॥ ॥ नुपाकरणं मंथनेवा। नुपाकरणं
मंथनेवा भवतः विकल्पेन भवत इत्यर्थः। चरणेन पशोरुपस्पर्शनं पत्न्यागुक्तं तदुपाकरणं
तस्य पुनर्वचनं मंथनेन सह संनियोगार्थं तेन सद्युक्तपरिवानयो विकल्पः। यदि भवतस्त
दानुभे भवतः। न त्वपनेरकं न भवतीति। तदाकृतोपाकृपीत्ना ग्निं मथेदृष्टनामे वा दापा

17

रामः
२७

जसोपयरेत्या। मेधाय निपुज्यादिति तद्दु नथा नन्नुर्याद् यथाधर्मेतिरश्च यायि कीर्येदेवं न
तस्मादेनं देवानुपरोपयादिति। अञ्जतेः नोपाकुर्यादिति यज्ञोतरां रशनां पशु नियोजनी माह
यदरहीत्वाऽश्वं जसा तन्तुनेव मार्गेणापशुमुपाग्न्या। नमेयनार्थहीमा पर्येवान्यत्रागच्छेदित्यभि
प्रायः। अभिधायन्नभिदध्वेदिधातिर्बन्धनेवर्त्तते रशनया बध्नाय पशुं यूपे नियुंज्यान्नाऽ
तीपयाकाश्चिद्धर्मेतिरश्च यातिरोगमयित्वा हिंसा विकीर्येदेवं स्यौ स्यातदिति रस्मार्वस्मा
वातस्यैनस्य यापद्यस्य पशुमर्पयेत्य यं। अवे स्त्वा द्विपन्तोपो॥ तस्मादेनं देवयथोत्तसुपाक
रणामंयनेहवनेवान्तःक्षवैरापारिसर्वन्तोपयादेनुमियात। गच्छे अनुयोदित्यर्थः इति हरिस्वा
मी॥ ॥ द्विगुणां रशनया द्विव्याम पाकोऽश्वापां गांसत्वांतरा शृंगमभिदक्षिणा बध्नात्यृत
स्यत्वेति। ऋतस्य त्वेति मंत्रेण द्विगुणया रशनया द्विगुणां वासो रशनां व द्विगुणा रशनाप
शुं बध्नाति रज्जुः तयाकोऽश्वा रमे मध्यापायं नागपाशं सत्वा। अन्तःस शृंगा शृंगयोरन्त
रालेपशुं बध्नाति कथं अभिदक्षिणा दक्षिणा शृंग समुखे पाशं प्रतिमुंचेदित्यर्थः
पाशं सत्वा प्रतिमुंचन्देऽनस्य त्वेति मन्त्रेण त्वा। माया पाशं नागपाशमिति हरिस्वामिनः॥ ॥
देवस्य त्वेति। देवस्य त्वेति मन्त्रेण पशुं नियुनक्ति वध्नातीत्यर्थः। दक्षिणतो द्विभिर

18

सिपाप्तौनाः सत्पापवृतिमुख्यधर्मामानुष्ठा इत्युत्सर्गोपवस्यानिषुनश्चौत्यापसंवः॥ ॥ऐ
न्द्राग्नः सोर्यः प्राजापत्यो वा। अथ यनि इन्द्रपशु रैन्द्राग्नः इन्द्राग्नि देवतो भवेत्। अथवा सोर्यः
सूर्य देवतो भवेत्। अथवा प्राजापत्यः प्रजापति देवतो वा भवेदिति त्रयो विकल्पाः। न
न्वङ्गः किं देनाय एषः पशुः स्यादिति प्राजापत्यः स्यादित्याहुः। अपरो अयमाहुः। सोर्य
एवैष पशुः स्यादिति अपरो अयमाहुरैन्द्राग्न एवैष पशुः स्यादिति अनुत्तं स्यात्॥ ॥यमि
च्छेत्। एतेषां त्रयाणां ऐन्द्राग्नादीनां मध्ये यमिच्छेत् तं तं पशुदेवतं पशुं कर्तुमिच्छेदैन्द्राग्ने
न वा सोर्येण वा प्राजापत्येन वा तं यावज्जीवं कुर्यादित्यादि विकल्पो यं। प्रथम प्रयोगे य
मारब्धः स यावज्जीवं कर्तव्य इत्यर्थः। न प्रति प्रयोगमिच्छया। अतः तिष्ठ मा भृत्क्रमेण
सूत्रे तो प्रथम प्रयोगे इच्छा विकल्पार्थो। अतः प्रथम प्रयोगे इच्छा विकल्पः। आदिनाया
दि प्रयोगेष्वादि विकल्पार्थं आरब्धमेव यावज्जीवं कुर्यादिति॥ ॥ यिरभृत्सा वा
यो स्तु प्रयोगमिच्छा विकल्पार्थमेवेदं सूत्रं व्याख्यातं तत्र व्याख्यान्तरं वर्तनवंतःगत
याहि। सवनीयानवं ध्ययो निरूढस्य वाग्नो वा मोपप्रसतिर्व्वेवस्य नित्य स्नो वा मी
या त्य मुषित्यत्र यित्यन्य पशवस्ते यां निरूढ प्रसतित्व मुख्यतो यमिच्छे तां यमिच्छेत्य पशुं

ए॰म॰
१८

कर्त्तुं तन्निरूढधर्म्मशीतं कुर्वीत। वोर्हना सामान्यात् लिंगवशेत्त्राम रूपाखिषच्छन्दसे ये
आत्स्य भागवोऽस्य पल्लवह्वशेणा। अग्नस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति। अग्नस्त्वेत्यनेन मं
त्रेण प्रोक्षणीभिः सच्छन्ताभिः पशुं प्रोक्षति। अत्रैव पूर्वं ब्रह्मणद्भिः प्रोक्षिष्यामीति
ब्रह्माणामामंत्रयेत्। जजस्तेन प्रोक्ष पशुमित्यनेनानुज्ञातः पशुं प्रोक्षेदिति। सवोन्नप
स्त्रह्वोमधोमधुनिशक्तन्वनम्॥ ॥ अपां पेरुरित्यास्याङ्गपगच्छति। अपां पेरुरिति मं
त्रेण प्रोक्षणीः पशोरास्ये मुखे उपगच्छतीति मुखस्याधस्तात्संलग्नाएव प्रोक्षणीर्धार
यतीत्यर्थः। अधोपगच्छन्त्यपां पेरुरसीति शक्तत्वात्मानुपगच्छन्त्यास्येपानार्थो नक्ष
ऋतगतन्तरूह्देन मंतरोनो मध्ये करोतीति हरिस्वामिनः। ततश्चापत्महर्णापायनार्थं। तथा
वाचमेधेशकुपते। अधोपगच्छन्त्यग्निः पशुरासीदितिप्रसन्त्यनतर्पपित्वा सर्वं पुनः सं
च्छन्त्य प्रोक्षणीरितन्यप्रस्त्रोक्षति। ततनतश्वरडभावेपि पायनीयः॥ ॥ आपो देवीरि
त्यधस्तादुपोक्षति। आपो देवीरित्यनेन मंत्रेण धस्तात्पशोरुरहृदयप्रदेशेनुपो
क्षति। अथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीरिति शक्तेः॥ ॥ ३॥ ॥ ३ ॥ अथ प्रथाशिकरोत्याप्रपा
जेभ्यः प्रयाज होमपर्यन्तं प्राकृतं कर्म करोति। वित्तनावसरे प्राकृतकर्मप्रकृत्यर्थमिदं

मुक्तं॥ अथाधस्तादुपोत्तृतीं। यस्यानंतरमथाह ग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति सनुत्तरमा

घारमाघार्येस्याहितत्रैतत्प्रकृतौ होतारं होता इत्युक्तं यविधानितिअथाग्नीमिध्यं तिनेवा

एत एकादश प्रयाजा भवंतीत्येवमंतस्य प्रवरणात्। तत्र विशेषमाह॥ उत्तराघारमा

घार्ये पशुं पूर्वार्धे समनक्ति ललाटार्धे समज्या शिरःस्तंभ इति प्रतिमंत्रं। उत्तरमाघारमाघा

र्यानुत्तराघारहोमानंतरं पूर्वार्धं स्रुवा समंजनादि वणिवप्रथमं पशुललाटं समज्य शिरःपुल

लाटेभालेस्रुवस्य पोर्द्विस्त्रिगोत्तरस्कंध पोः श्रोण्योर्द्विस्त्रिर्गोत्तरस्कंधयोश्चानुपूर्व्येणाज्येनशु

द्धं समनक्ति। एतेषु स्थानेषु पशुमत्र्यत्यति। संते प्राणो इति त्रिभिः प्रतिमंत्रं। सनुत्तरमा

घारमाघार्य सर्वस्य शेषात्स्रुवोपर्येत्य चतुष्पशुं समनक्तीति प्रसत्ये ललाटे समनक्ति

संते प्राणो वातेन गच्छतामिति समंगानि यजत्रैरित्यर्धं सपोः संयज्ञपतिः। आशिषेति श्रो

णयोरिति श्रुतत्वात्। तत्रोसयोः श्रोण्योश्च मंत्रावृत्तिः। ततोध्रुवास्रुवमंजनं स्रुक्ष्वादि

नंवा अनेकयाध्रुवे प्रतिपशुललाटं समज्य शिरसमंजनं। प्रासनं तव विसनाविस्पनेन

न्यायेन प्रासनं ध्रुववासमंजनं वै सतना त्पशु समंजनात्पूर्वं मानमिति पक्षः सनः सू

त्रसतापशुं पूर्वार्धे समनक्तीति। अत एव पत्रवचनाभावः तत्र प्रासनं तवैतत्कर्मसंनि

गम्य०

१९

पातेप्राश्नंतेपूर्वैमवत्तोनितानयथापित्र्यायामिडानंतरंपिंडहानात्प्राक्प्राशनंदक्षिणाग्नौ
नाशिपयाववेभ्यदेवादोपवेशाहविरासादनानंतरंप्रागग्निमंथनाद्धविरालंभामालं
भामाल्लंभोरक्षस्पर्शनानियथावत्तरणान्तुप्रहरणानंतरंप्राग्वाजिनयागाद्दामालंभोयथा
सवनीयेषुनिर्वापानंतरमेवहविषांप्राक्तरणाभिवासनातप्राक्प्रवरणीहोमादितिप्र
नेकयजमानकेयज्ञुष्त्राणयोःसमजनमंत्रेऊहः।संपन्नयनोश्राणिमेतिद्विर्यजमानके।
संपन्नयनयश्राणिमासंगच्छंतामितिबहुषु॥ ॥प्रवृत्तयहोतारमाश्राव्याग्निर्होतादैवी
नांविश्वंपुरएतायंयजमानोमनुष्याणांतयोरस्थूरिगार्हपत्यंदी
दयच्छतंहिमाद्वायूराधांसीसंपृंचानावसंपृंचानौतन्वइति।होतारंप्रवृत्त्यप्र
वृत्तेविद्वाश्रावणात्पूर्वंकमग्निर्देवोदैव्योहोतेतिमंत्रणाहोतृवरणंतत्वाप्नुनराश्रा
व्याग्निर्होतादैवीनामित्यमुंमंत्रंअसंपृंचानौतन्वइत्येवमंतमध्वर्युराहब्रवीति।अत्रमं
त्रेयजमानोमनुष्याणामित्यत्रसत्यहनित्ततुयाज्यापर्णवतोसत्वंन्यजमानोमनुष्या
णामितिप्रयोगः।सत्वंनमनुष्याणामित्येतावद्देवेतिके।विमतन्नोपपन्नं।सर्वेषुशा
खानांसत्रेषुसत्वंन्यजमानइतिप्रयोगस्यदर्शनात्।अथप्रवरापाश्रावयतिसो

सावेववंधुरयद्वितीयमाश्रावयति होत्रहोतारौ भवतः स मैत्रावरुणो याह्वाश्रावयति य
जमानं त्वेव प्रवृणीते । अग्निर्हि देवीनामिति निष्क्रम्यात्मान ध्यावाहायस्तेवः । दैवं व मानुषं
व तारौ वृत्वा पुनराश्राव्य मैत्रावरुणं प्रवृणीते । इति । अनेकयजमानके वास्य मंत्रस्य विप
रिणामः । अग्निर्हि देवीनां विशां पुरएतेति मो यजमानो मनुष्याणां तेषामस्यासु रिगाहि य
त्संदीर्यछं तंहिमा छ्वयोपवीरा [illegible] सीसपेवानाश्रमं पेवानास्तन्वइति द्विजयमा
नके । अग्निर्हि देवीनां विशां पुरएतेमे यजमाना मनुष्याणां तेषामस्यासुरिगाहि यत्संदीर
य [illegible] हिमाश्ववत्वारो यवाः [illegible] बहुत्वादि यजमानसंख्यानराकाविधमु
क्ता [illegible] वानास्तन्वइति बहुयजमानके ॥ ॥ मैत्रावरुणायदंडं प्रयच्छति मि
त्रावरुणायो त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीति । वरणानंतरम [illegible] मैत्रावरुणायदं
डं समर्पयति मित्रावरुणायो त्विति स्त्रयविने न मंत्रेणानुपविश्य प्रयच्छति । शाखी
तरयजमानः प्रयच्छति [illegible] मित्यपेक्षायामाह ॥ ॥ उदुंबरं यजमानमु
खमात्रे अहं बस्तु हुं वरवत्रावयवीतथा यजमानमुखमात्रा यजमानस्य मुखं प्रमा
णमस्या सो यजमानमुखमात्रः तयजमानमुखमात्रे ॥ ॥ शोञ्जितदंड [illegible] सोमाता

मे सोमयागे दीक्षितदण्डमध्वर्युर्मैत्रावरुणाय प्रयच्छतीति होतृमैत्रावरुणवरणानन्तरमे
वाग्नीषोमीयपशौ। अनेनैव दीक्षितमुष्टिहरणाद्दध्वर्युः प्रयच्छतीति गम्यते अन्यथास्वदण्डं
सोमक्रयेवमेवावहेतत्। सोमे दण्डप्रदानस्यकालोनन्तरमाह॥ ॥क्रीतेवाक्रान्तेवा सोमे
सोमविक्रयिणः सकाशाद्धिरण्यप्रदानादनन्तरमेवाध्वर्युर्मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छ
ति। अनेनैव मैत्रेण वाग्नीषोमीयमध्ये वा शङ्खा विकल्पार्थः। दण्डस्य प्रतिपत्तिमन्तका
मानवः। विरम्यातिप्रणीतेन कृष्णविषाणामवदधातीति। आश्वलायनमतेऽपि समाथप्रै
व —— मनुप्रहरेद्दनवरथेभ्यस्थेन्यत्रेति॥ ॥एकादशप्रयाजाः अत्र पशौ एकाद
शप्रयाजानवंतिलवाएन ---- याजानवंतीतिकृतन्वात्॥ ॥अनुयाजाश्चा अत्र
पशौ अनुयाजा अपि एकादशैव भवन्ति त्रीणि हवे पशौरेकादश ---- याजा ए
कादशानुयाजा एकादशोपयजइति श्रुतत्वात्। अत्र पञ्चप्रयाजानुयाजानामेकादश
संख्यानुत्पन्नसंपो ...... रकप्राप्तेषु प्रयाजानुयाजेषु श्रूयते अतोभ्या
सेनैवपूरणीया। तत्र प्रयाजानामेवमाभ्यासेन संख्यापूरणं। अनुयाजानां मध्ये द्वः
प्रभृतीनां नाराशंसानां द्वितीयस्य नराशंसस्याभ्यासः सवनस्पतिप्रभृतीनामंति

माज्यासइतितिनश्चघाप्र न्तीनांपवंमाहीनांपंवममनतस्येत्येवानुमंत्रणोपूर्वं
वामिक्रामसितिपञ्चे पंचमेएवस्थानेहोमइतिश्चनुयाजेषुद्वितीयाहीनांनराशंसता
नांद्वितीयस्थानेहोमः।वनस्पत्याहीनांत्रयाणांरनीयेस्थानइति।अत्राप्तत्वस्य
त्रेविशेषः।तिप्रतिपश्चावेकादशप्रयाजान्यजतिसमिद्भः प्रेष्येतिप्रथमेसंप्रेष्यति
प्रेष्यप्रेष्येतीनराशंसवर्ज्यमाप्रमयोः प्रतिसमानीयरश्मेष्टेकादशप्रयाजमवशिनष्टि
जान्यजमानःप्राससैराहितश्चवर्जुमेतुराणेमंन्यवर्जुर्थस्यानुमंत्रणेनहुनःप्रभृंनी
ह्जीनुत्तमेनयो१ संप्रत्याक्रम्यजद्गास्वरु स्वधितिश्चनक्तीति।तत्रप्रयाजानांइध्म
स्तनूनपान्नराशंसइडोबर्हिर्द्वारनुषासानक्तादैव्याहोतारातिस्त्रोदेवीस्त्वष्टावन
स्पतिः स्वाहाकृ.तयइत्येतान्याप्रीदेवताइत्युत्तरत्वाहिदंसमिद्भ्यःइदंतनूनपाते।
नराशंसाय।। इदमग्नयःइदंबर्हिषेइदं द्वार्भ्यः।इदमुषासानक्ताभ्यांइदंदैव्याभ्यांहो
तृभ्यांइदंतिसृभ्योदेवीभ्यः।इदंत्वष्ट्रइदंवनस्पतयेइदंस्वाहाकृतिभ्यइतिश्चनुया
जानांइदंदेवांबर्हिषेइदंदेवीभ्योद्वार्भ्यः।इदंदेवीभ्यामुषासानक्ताभ्यांइदंदेवी
भ्यांजोष्ट्रीभ्यांइदंदेवीभ्यामूर्जाहुतिभ्यांइदंदैव्याभ्यांहोतृभ्यांइदंदेवीभ्यांमि

जो १

हम्यस्तित्सम्योर्देवीभ्यः। इ इ देवापनरापार्छसापाद्व इ देवाय वनस्पतये। इ इ दे
वाय बर्हिषि। इ इ देवायाग्नये स्विष्टकृत इति॥ ॥ मैत्रावरुणोप्रैषेत्याह यजमा
नवचने। मैत्रावरुणो मैत्रावरुणः समुक्तेप ञ्चसामा होकर्मणोयजस्थानेप्रैषा
त्याह वचने सतियत्रमैत्रावरुणस्य प्रैषाध्यायेप्रैषवचनमस्तितत्रपथा स्वाज्यभा
गयाजानयेप्रैष्य होतामावप्रैष्येति। समिधो यजेत्यत्रसमिधः प्रैष्येति देवेभ्यः प्रैषे
तिवा। मैत्रावरुणोपि वचनाभावेपत्नी संयाजानेषुयजने तत्यवनप्रैष्येति। सश्राश्रा
व्याह समिधः प्रैष्येति प्रैष्य प्रैष्येति चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो रवणमिः प्र
याजेष्वनीत्यविवमादिस्कानत्वात्॥ ॥ रचेषा प्रयाजानाह समाहरेनि। हये प्र
याजानिष्ठुज्ञा समाहरेनि मुग्रसदन्ते विरुगसिनारे प्रत्यध्वर्युरारा विस्रुगासिता
रमाहतिहरिह्यामितः। शप्रयाजानि स्वाभ्यासमाहरे सिवै भ्रा सदन्त्याव हन्तर
तिस्कानत्वात्। स्रु सिः शासः। कहारिकाड श्रव्यासामथ्यान्नखवकृ इतिहरिस्वामिनः॥
॥ स्रवकुमारहायान्को मौजुष्कागेनामा याप शोलेलाटमुपस्पृशति इति ना का वितान
तो विशासिनारश्चे श्यासंग्रहो न्वा स्रव यमे व पूपा स्रवकुमारहायनानुभाव सि स्रवकृ तुष्क

दे॰भा॰
२२

मेच्छका अग्नेप्रणालिकायां घृतेनाभ्यक्ता तान्यामेवाक्ता भ्यामसिस्वद्ध्यायां प्रयोर्लेखात
मुपस्पृशति घृतेनाक्ता विश्वयनेन मेत्रेणालभनद्रव्यर्थः श्रुवश्च रूपशाकलमारस्तेनाव
मेनु ध्वा अश्वस्कायसोर्लेखारमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविन्यादित्यश्रुतत्वात्॥ ॥ स्वद
मवगुह्यासिं प्रपद्यन्नाहे षातेप्रष्टा नाम्निरस्त्विति। नतः स्वदंपयास्थानेवगुश
मिते अश्व सिंप्रपद्यमन एषातेप्रष्टा नाननिरस्त्वित्याह। ब्रवीति। पुनरूपशाकलमव
गृह्य वातेप्रष्टा नाम्निरस्त्वित्याह शासं प्रपद्यन्नितिश्रुतत्वात्। अग्निं शासंवि
शासित्रेप्रपद्य न अश्विद्वाराएषाप्रत्नाता विधिनाभवतु तेनवा यथायंपश्नुरस्तः
पुनरेवपैववयार्थमजिनिधास्यामीति। शामितेशाव घिनिप्रयच्छन्नाह शामितरेषातेम्निः
स्पष्टास्त्विन्यापस्तंबः। अग्रेपाधारतेवाभ्रतस्यावघातिपशु शमितरयाविशास्तोनिवा
पत्तांवेमानवेव अग्रसेः कदाचिका पाधाराद्वपात्रने काश्रफ्तायपाननका भवति। नथासम
यंविवेकइति॥ ॥ सादपित्वा स्रुवौ वान्वालभमुत्तरेणशामित्रायोद्धिखेति। स्रुवौ सा
दयित्वानुहूपमतो वस्थाने अश्रासाघवात्वालभुत्तरेणवात्वालादुत्तरस्यां दिशि सामि
त्रायशामित्राग्नेः स्थापनार्थमुल्लिखति उल्लेखनंबाधिकं। स्थाना संवृत संस्कारःद
र्भैमवतं नएव शामित्रः पशुमयरोग्निमुस्त्रने नस्थाचाहायस्तंव अभिपर्यग्निनते

राम॰
२२

देशादुल्मुकं निदधाति स शामित्र इति ५ पर्यग्नयेषु आवयति ततो ध्रुवेः पर्यग्नि स्वनु गृहीत
मुगावनेकारयति मैत्रावरुणेन अथाह पर्यग्नये कुरु इति त्रिप्रत्याहृतं परि सर्वतो ऽग्निर्य
स्य स पर्यग्निः पशुः तस्मै पर्यग्निं यथा अपवपावरिगत्तो ऽग्निः पर्यग्निः तस्मै पर्यग्नि कुर्यादिति
वा आहवनीयोल्मुकमादाय अग्नित्रिः समन्तं पर्येति पश्चाज्जघनशामित्रदेशप्रदक्षिणमाहव
नीयात् अग्नीदाहवनस्याग्रेकं उल्मुकमादाय त्रिर्वारं समन्तं सर्वतः प्रदक्षिणं पश्चाज्जघन
शामित्रदेशात् प्रदक्षिणमाहवनीयात् पर्येति परितो गच्छति उल्मुकमादायाग्नीत् सर्वं
यत्करोतीति तद्यत्रैनं पर्यग्निं कुर्वन्ति तत्कृतमिव रक्षांसि इति श्रुतत्वात् आज्यपशुशामि
त्रान्वा अथवा आज्यमग्निं तु क्वाहिस्यानि पशुः शामित्रस्थलानि एवं पर्यग्निं करोति
न त्वेवं सर्वात्मकान् सर्वान् वा चिकस्यार्थः प्रतिप्रस्थातोल्मुकं तावत् प्रति पर्येति उल्मुकं
प्रतिप्रस्थाहवनीयमध्य एव प्रतिप्रक्षिप्याग्नीत् तावदिति त्रिरेव प्रति पर्येति प्रत्तः प्र
योगात् अप्रदक्षिणं त्रिः पश्चाद्गत्वा परिगच्छति सर्वः पुनरावृत्तीन् रथ्यावत् सर्वमेकवारं
प्रदक्षिणं पर्येति पुनराहवनीयादग्नि प्रति प्रघते आग्नीध्र एवं तु नतस्मेवोल्मुकमादा
योदङ्मुखः प्रति प्रघते अथ ततो ऽग्निं तु प्रतिप्रघते अथोल्मुकमादायाग्नीध्रः पुरस्तात् प्रति
प्रघत इति श्रुतत्वात् पशुर्ध्यान्वक् पशुस्तमाग्नीध्र मन्त्रैः अनुपश्चाद्द्वन्तीत्यन्व
कृपप्रत्तो ऽग्गच्छतीसर्वः शामितैतं केऽवदानमवनीति श्रुतेः शामितापशुरक्षा

नामस्तकादध्वर्युर्गत्वैव ह्यग्नीध्रमनुमन्त्रयति अथामेधेनानाधेर्लप संमुनयंतीति सूत्रार्थः
प्रतिप्रस्थातान्वारभतएनेव वा सूत्रयरीभ्यां कार्षयमया भ्यां विशाखा विशाखाभ्यां प्रतिप्र
स्थाता शमित्रो द्वीयमानं पशुं ववा सूत्रयरीभ्याम न्वारभतेव यापूर्यते आभ्यामिति व
याश्रयणेषां ताभ्यां किं जानीयाभ्यां कार्षमयीभ्यां श्रीयरणौ विसावृतवमनाभ्यां
पुनः कीदृशीभ्यां विशाखा विशाखाभ्यां द्विमंगेकमंगाभ्यामिति कादके द्विमलैकम
लाभ्यामिति आप सं० बः श्रूत स्वरका विशाखा द्विमंगा द्विमलामेष्याकारा सकर्णिके स
र्पः द्वितीया अविशाखा तस्मीनत्रालकमंगा एकमला अकर्णिके सर्पः ताभ्यामिसर्प
नमध्वर्युः तेयशो कृत्वा न्वारंभे प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरन्वारभते यजमानोध्वर्युं प्र
तिप्रस्थातुः कृत्वान्वारंभमध्वर्युं यजमानोन्वारभे प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरन्वारभेतेनेव या
सूत्रयरीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं यजमान इमिकार्षमयीभ्यां
वयासूत्रयरोषां भवतइति वचनतत्वात् वेदिस्तरणेअध्वर्युरासयाश्राव्याहोयप्रेष्यहोतर्हव्याद
बेभ्यइति ततोध्वर्युस्तत्रायां एवं वेदिस्तरणेआहायाश्राव्याहोयप्रेष्यहोतर्हव्यादेवेभ्यइति
सूत्रतत्वात् रेवतियजमानइतिवाचयति रेवतियजमानइत्यमुं मंत्रं यजमानेना वाचयति
अथवाचयतिरेवतियजमान इति वाचयति सूत्रतत्वात् अनेकयजमानवेरएकोन्वारभते
वाचनं सर्वेषां कुर्वतं ब्रूतेतिचयथायथमध्येषरणा अत्र कात्यायनविशेषः अस्य सर्वपाशसंमुपं

स्रुक्स्रुवकहस्तोऽग्रेण आग्नीध्र उत्तरस्मिन्वेद्यंसेप्सुमवस्थिते दक्षिणेकर्मं गाम्भां वपाश्रपणीभ्यां स्रु
रवमभिनिधाय आश्राव्याहो पप्रेष्य होतर्हव्यादेवेभ्य इति संप्रेष्यति अध्वर्यवे रवति प्रेष्य अनुमंत्रयत इ
ति आपसंवसतेच वपाश्रपणीभ्यां पशुमन्वारभेते अध्वर्युयजमानश्चाश्राव्यप्रत्याश्राव्य
ते संप्रेष्यस्तु वषप्रेष्य होतर्हव्यादेवेभ्य इति प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरिति होतुरभिज्ञाय आहव
नीयादुल्मुकमादाय आग्नीध्रः सर्वैः प्रतिपद्यते शामित्रं पशुं नयन्तुरो अंतरिक्षे संयन्तरा चात्वालोत्क
रावुदंचं पशुं नयंती तौ शामित्रनानीयात् अत्र शामित्र शब्देन तत्स्थानं लक्ष्यते अध्वर्युः
प्रतिप्रस्थाता उल्मुकनान्वारभेः पशुमनुगच्छन् स सन् शामित्रं नानीयात् अतिक्रम्येन गच्छन् शा
मित्र समीप एव तिष्ठेदित्यर्थः शामित्रे अग्निं निदधाति ततोऽध्वर्युः समग्नीद्ध लस्य लुल्मु
काग्निं शामित्रे निदधाति स्थापयति निर्मथ्यमेके एके शाखिनो निर्मथ्यमग्निं शामित्रे नि
दधति न प्रक्षत मुल्मुकं नवा ह पुनरेतदुल्मुकं हरेद्यात्रा प्रमेवाग्निं निर्मथ्यतस्मिन्वे
नर्ह प्रपयेपुरितिश्रुतत्वात् अतो निर्मथ्यस्य पश्रपणार्थत्वादस्मिन्पक्षे आहवनीयादुल्मुका
हरणं न भवति पत्न्यग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोति प्राग्देशे वाहमात्रं इति पितरस्मृतिः पश्चाद्
शामुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति शामित्रस्य पश्चाद्वा ग्रतृणामुपास्यति हलस्य यो वै
हिरण्यायामर्धेनान्यत रक्षांसि नत्रमति स्रिपतीत्यर्थः नघ्नैनं विशासंति तस्पुरस्तात्शामु
पास्यति वर्षो वर्षीयसीति श्रुतत्वात् अत्रानेकयजमानके मंत्रस्योहः कार्यः पत्ने यज्ञपत्नी

ह॰भा॰
२८

२४

ध्वरः निरुद्धयोः यजमानपत्नी धार्या इति वदन्तु अत एव यजमानके पश्चात् अन्वारंभणं करोति वाचनं च सम
वैषां ब्रुवन्नेव तेनैव प्रैषः तस्मिन्नेव निघ्नन्ति मस्तकु शिरसं मुद्गरादि तस्मिन् स्थले तेन पशुं निघ्नन्ति
नितरां मारयन्ति कीदृशं मस्तकशिरसं प्रतीच्यादि शिरसं पश्चात् सोमस किरन्तं मस्तकु शि
रसं तथा मुद्गरादि एवं मारणादेय पश्चात् मुद्गरादि तेन मुद्गरादि प्राक्शिरसं वा अथवा प्रा
क्शिरसं पशुं निघ्नन्ति उद्गारादिमिति तु स्थितमेव अतश्च शिरसोदिदिक् यमे पितृहृदयस्या
न्तः कर्तव्या वचनात् संगच्छमानं तमसं पश्चात् अश्यमानं पशो मुखं संगृह्य श्वासरोधाय
थासेन तथा दृढं मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अश्यमानं यथा मायुं मारणे शब्दं न करोति तथा तत्
मयन्ति तस्य का आकांक्षा या पशुः हि विरुद्धमारणे सति श्वासमाकांक्षति श्वासरोधं कृत्वा मा
रयन्तीति तात्पर्यार्थः तस्य तत्कृतेन प्रघ्नन्ति मानुषं हि तच्चो एव पश्चात् कर्म पितृदेवत्यं
हि तत् पितरस्य वै वमुखं तमयन्तीति श्रुतत्वात् + ताम्यति ताम्यन्तं पशुं जनेत्तमयन्तीति तथा कु
र्वन्ति यथा सततताम्यति प्राणामाकांक्षति + मुखमपि गृह्य संपर्यत्सर्वे वैश्वदेवा अथवा
वैश्वदेवा तमयन्ति वैश्वो गत्वा विश्वकः गत्वा वा वेष्टनं तमयन्ति संज्ञपयन्ति मारयन्तीत्यर्थः वे
ष्टं वा कुर्वन्ति इत्यर्थः वेष्टं वा कुर्वन्ति निश्चन्तेः एतस्मात् आहवनीयमागच्छ सान्ते पशुमारणात् श्या
मात्वा सोल्क एवं तेरणाहूयानीय समीपे स्थाग स्याहवनीयमभिमुखा आवद्धस्मिरा
मावर्तनं कृत्वा पराङ्मुखा आसते अध्वर्युर्यजमानप्रति प्रेष्याया आग्नीध्रः अध्वर्युः नेरेसाह

रामः
२८

वनीयमभ्यावृत्यासनेनेदं स्वं संस्थमानस्याधास्या असायेतिश्रुतत्वात् पुनःशब्दाद्यावेत
आग्नीध्रपुरोगा गच्छन्ति ते सर्वे प्रसागं आहवनीयाभिमुखा आवृत्योपविशन्ति नेदस्येति है
तुवचनात् दक्षिणावृत्तो व्यवस्थित संज्ञपयेति विति ततश्शमितारात्स्विप्यजमानेभ्यो वृत्तिरित्येकः
इतिसिद्धं तथा चानेनाऽध्वर्युर्भवति शमितारितदेवो भवतीत्यनेनाध्वर्युर्वी निश्चित एवश
मितेति गम्यते संज्ञपयान्वगन्निरेवब्रूयात् संज्ञपयान्वगन्निरेवं मम एव प्रैषमनुब्रूया
न्नार्थे स्वरामन्यश्चाक प्रसिद्धं आहिमरये स्यादि कमिसे वकारार्थः तेनाहत्नाहिमारय
निमानुषवद् हितसंज्ञपयान्वगन्निरितिनहि देवयेतिश्रुतत्वात् हे शमितस्त्वमेनं पशुं सं
ज्ञपय मारय अयं पशुः संज्ञप्तः सन्नन्वगन् देवान् अनुगच्छत्विति प्रैषार्थः अन्वगन्नमि
ति पशुद्वये द्वन्द्वः अन्वगमन्निति बहुवचनम् स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ततोऽध्वर्युः स्वनाम
हीनाम्[illegible] स्वाहा देवेभ्य इति मन्त्रेण समिध्य एकमाहवनीये जुहोति इदं दे
वेभ्य इति त्यागः न च त्रैव नि[illegible] विधत्तेति तस्य संज्ञपनात् जुहोति स्वाहा देवेभ्य इति श्रुतेः सं
ज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शमितानुवहन्तमिति स्वाहा सोमे संज्ञप्तः पशुरिति शमित्रा प्रोक्ते अध्वर्युः सोमे
सोमा स्वन्यत्र निरूढपशौ शमितान्मुहूर्त्तमिति स्वाहा ब्रवीति यतो निरूढपशुकरणस्य श्रूयते न
स्मात् पशुः संज्ञप्तं सद्ब्रूयात् तान्मुहूर्त्तमिति स्वाहा वनम स्वमेधेन स्वासो कं जयन्ति तावन्त
मेनेन जयन्तीति संज्ञप्तो पशुरिति पशुद्वये संज्ञप्ताः पशव इति बहुपशुषु निरूढविकारेषु

दे॰भा॰
२५

हविरिति विर्यत्तविधयपशुषु शेतान्मुहूर्तमिति भवत्येव सचविधि षग्नीषोमीयसवनीया
नुबंध्यादिषु न भवति सो त्रामरणाच्चियशोर्हविर्यत्तविधत्वे शेरतांतमुहूर्तमित्यहः सप
शुकेषु वृत्तामघासेषु बध्यानां पशुहृदयेशयातां तं सहूर्तमिति स्वेधक्स्वाहेतिजुहोति
ततोध्वर्युर्वसाहोमहवन्यां सहक्र हृहीतमाज्यं गृहीत्वाहवनीये समिधं विनाजुहोतिदेवे
भ्यः स्वाहेत्यनेन मंत्रेणाप्यागतत्पूर्ववत् अथ पशुप्राहसंज्ञप्तः पशुरित्यथ जुहोति देवे
भ्यः स्वाहेति स्मृतत्वात् नवैतेजुहुयात् एते परिपशव आहुतीर्जुहुयान्नजुहुयाद्वा
वा शाकोविकल्पार्थः तेवा एते परिपशव्येरत्ताहुतीः सयदि कामयेत जुहुयाद्येनेपा
शुकाम्येनापिनाद्विवेति स्मृतत्वात् वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं वा वातेषामपनि
महिर्मेरिति वपाश्रपणीभ्यां करणाभ्यां तांभ्यां नियोजनीयं पशुबंधनरज्जुं छिनत्ति रशनां
माहिर्भूरिति मंत्रेणाथवा वातेषामस्वत्ति मक्षिपति रशनाबद्धत्वे माहिर्भूतमापदाकु
रिति छित्वेवमाहिर्भूत्वेमापदाकुरित्यहः अहिर्बधाकुशाको रूपमानार्थे वान्मराविप
तत्राम्ये ते उपमायाअनंगत्वात् अंगभूतेहिप्रकाशापितंसबन्नेपमांगभूतेतिरिर
सैवमध्वर्युरत नेष्टारितिसामे सामेसोमांतमर्भे नेष्टुभग्नीषोमीयसवनीयेषु नेष्टः पत्नी
मुद्दानयेस्वयमध्वर्युराह यत्र पक्षेसंज्ञप्तः पशुरित्यथाध्वर्युराह नेष्टः पत्नीमुदानयेतीति स्मृ
तत्वात् सोमर्दतिसोमांतर्मेतपशुष्वेव पत्नसंबंधनेषाधिर्घतते अतःसोमवाहेति

राम॰
२५

तत्तुरशनापरं प्रतोविपरिणाम्यतएव। प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्याह। प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्ये 3

पुपशुपुप्रतिप्रस्थातारित्येव प्रैषो भवति ५ यां ते जनन्हस्तां वाचयति मयं नमस्त आता ते नि

यां त्वे जनः पाह्नेजनार्थे उस्कककस्तः पारथहराम्रवपवप्रदणोनार्थे पात्वे जनो मुखाघ

वयवशोधनार्थीजसकसशोह सेयस्मा सा यां त्वे जनहस्तातां यां ने जनेहस्तां पत्नीं नयन

प्रतिप्रस्थाता नेष्टा वा गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनायन यन्सन नमस्त आताने स्वयं

मंत्रं वाचयति उत्तरं चयति ने वाचत्नीं यां ने जुतं कित्सतीं तां वाचयति नमस्त आत ने ति स्क

सत्वात् अनेक पत्नीके स्वैकैव पात्नेजनहस्ता वाचनं न वस्वी सा संस्कारत्वादिति यत्रो:

प्राणान्शुन्धतिपत्नी पशुसमीपे उपविश्य तस्य पशोर्मतस्य प्राणान्मुखादीनि प्राणायतन

नानि अद्भिः शुन्धति शोधयति अद्भिः स्वपत्नीत्यर्थः अस्य पशोः प्राणान्मिः पत्न्युपस्पृशा

तीति श्रुतत्वात् तान्येवाह मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान्सं हस्तावा ये

ते शुन्धामीति प्रतिमंत्रं वा चतेस्तं धामीत्येवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रमेकैकेन मंत्रेण मुखना

सिकादीन पत्नी शुन्धति सोपस्पृशति वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते शुन्धामीति नासि

के चक्षुस्ते शुन्धामीत्यक्षिणी श्रोत्रं ते शुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योयं पानिरुक्तः प्रा

णो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति योयं पश्चाद्द्वारात्सा नाराद्धातिनत्समीरय

तीति श्रुतत्वात् मेढ्रं शिश्नं प्रजननेन्द्रियमुच्यते पायुरोहं अग्नस्वसितं मेच नासिकयो श्च

कषोः क योर्यो श्रुभेदेनायस्पर्शनं युगपदेशमात्वात् मेध्यं मंत्रावर्तिं न्यूनाद्य नवक्ष्य

दे॰भा॰१
२६

सावार्वेमेदेमंत्राव स्तिःसंतिपानित्वादिति यद्दोत्सहसवनुरोध्येकवचनं तत्रादिः मुंधतिवरि
त्रो त्स इति अथ सर्वे दसपस्तु शिखां स्तेषुधामीति श्रुतत्वात् शोचेत्ताय जमानस्य शिरः अ
भ्यसनुषिंचतः शोचेत्ताया न्वेजन शोचेत्ताय जमानस्य कारादध्वर्युस्य यशो शिरः प्रभृती
न्यंगान्यनुषिंचतः अथ याआपः परिशिष्यन्ते इंबायाव सोवाताभिरेनं यजमानस्य
शीर्षतोऽन्वनुषिंचत इति श्रुतत्वात् कात्यायनोक्ताध्वर्युस्य यजमानस्य नियमात् तेन चका
रेणाध्वर्युः समुच्चीयते अनेकयजमानके चैक एवानुषेचनं करोति परार्थत्वात् तत्र शि
रसो मंत्रमाह मनस्त इति शिरः मनस्त इति मंत्रेणाय शोः शिरोनुषिंचतः अङ्गेः सिंचतः
विलिंगत्वादस्य विनियोग उक्तः वात आप्यायतामित्यादिमंत्राणां लिंगादेव विनियो
गः सिद्ध इति स्पष्टता नोपदिष्टः तत्र वात आप्यायतामिति मुखं प्राणस्त इति नासि
के मे चेन मंत्रावस्था चक्षुस्त इति नेत्रे च श्रोत्रं त इति तद्ध्ये वकर्णौ यत्ते क्रूरमा
स्थानानि यत्ते क्रूरमित्यनेन मंत्रेणास्थीगंपगान्यनुसिंचतः नाभ्यनुषिंचतो मनस्त आ
प्यायतामित्यादि श्रुतत्वात् वसिंगत्वादस्यापि पृथग्विनियोग उक्तः शमहोभ्यः
इति पश्चात्सशो निषिंचतः शमहोभ्य इत्येनेन मंत्रेणायशोः पश्चाभ्यागे जघनदेशे पान्ने
न शेषमुभावपि निषिंचतः मिनयत इत्यर्थः शमहोभ्य इति जघनेन पशुमिनयत इति श्रु
तत्वात् निनयनस्य पशुसंस्कारत्वात् पशुशरीरस्यैव पश्चाद्भागे निनयनमिति अनेकपशुषु

एम
२६

श्यामा

मारायशोधनाहिवक्ष्यास्यशोर्णाषिकां तमेकैकस्य संस्कारस्येत्तावत्वात् उत्तेनं वर्ग्युक्ता
ग्रेरात्तनाभिनरुतां भिरधासोयणरुति शेषनितयनानंतरं मध्ये पुंः पश्चमुत्तानं कृत्वा नाभि
मध्येरानाभेर्ध्वं तो नाभितोंगुलचतुष्टयं स्वक्रानुबध्य यहति मंत्रेणाग्नये ग्रानंदरातां निरधा
ति अथोत्तानं वर्ग्युपर्यस्य तिसन्तं रामं तरेद्ध्यास्वो वधेत्रापवेवनिष्कतेः नाभिरधेत्तोव
यायाःस्थावं अनेग्रेरानाभिमिस्युक्तं स्वधितरुनिप्रज्ञातयाभिनिधायघ्छि स्वायर्दे
सयेकत्वाद् सिरोनमस्तमुपयनोन किंसोहितेनरस्य स्वामिति स्वधितइतिमंत्रेण प्र
ज्ञातयाप्रसूतयाकृतविहूयाछत्ताकपाञ्चविधारयाअभिनिधायनरुताम्यापरि
ञ्चधिधारां निधायनरुतीस्वरुतांनुदरु स्वंबध्छिस्वानियंकृपादपित्वानरुतायं वस्य
गमतेनत्सछेहस्तीकृत्वाद् सिराहस्तेनरुतामस्तं छिगुरुगी क्रत्वोभयतोयमस्वेवर्ती
हितेनछिद्रनस्थानेउस्वन्वेनयशोः रुधिरेरानान्किमस्यपारुरस्यसाभिसयनेवमंत्रेण
अथवाउभयतस्वंनवेहि भुन्रतांतोहितेनानन्तीस्यर्थेः अत्राहापस्तंबः स्वधितिना
पार्श्वेनतिर्यग्गाध्वतीति अथासिनाभिनिरधातिस्वधितेमैनंहिंसीरिति सापा
प्रज्ञातान्निस्तयाभिनिरधातिसहियतप्रतामेध्यानघर्ध्यत रासक्तसव्येपारोगेकु
हस्तेषयहुध्नेनहसिरोनारुनेसपत्रोघ्नाति यणतस्योहितमुत्पततितदुभयपत्तोनक्ति
श्री हस्तां भागोसीतिम्रक्तत्वात् असेहिधाराद्वयंभवति तयोर्मध्यपार्श्वेनकृत्यअभ्राण

दे॰ भा॰
२०

२७

धानेऽज्ञानानाक्षिप्रदित्रि निवशमितारंप्रस्तुतं अथुनानेयेवक्न नचिहूयाल्नानेयाअभि
धारयामिनिधानेव तेभ्यं नानन्तयाद्वितीयवयाम्बुगयेदेवतयंप्रज्ञानेयरुणके तयाबोनके
मानवे आयस्तेवेव अन्तयाष्मन्तस्यावधास्यानन्तयाद्वि शतीति विरत्नमिन्स्वयाम्यति
तदुधिरानंतरणमन्त्रे विरत्नमिन्स्वनेनमंत्रेणायास्यनिरुक्तोऽस्मसिवति ततनउदको
वस्वशीनं कोशनिमंत्रस्वरस्योवाचित्वात् इरुमरत्नमिन्स्ववितिहरतियजमानः इह्मह
मित्स्वनेनमंत्रेणायजमानस्य उद्धेरधर्युणाप्रक्षिप्तं हविः रुधिरान्केरणमन्त्रमभिनिष्ठत्तिन
स्यतरणमन्त्रस्यापरितिष्ठति पादेनाक्रमतीत्यर्थः अथाग्ण उदकोपस्पर्शनं यज्ञमा
नेनकार्यमंत्रस्यः शोवाचित्वात् अनेन यजमानकेवेक एव तरणमभिनिष्ठतिकर्त्त
र्पत्वात् तदपामभिनिष्ठतीदमहमिति श्रुतत्वात् वयासुक्षिपवयामग्परर्षिप्रोक्ष्मी
ति घृतेन द्यावापृथिवी इति ततोऽध्वर्युः प्रहितात पश्चात् उदकं द्यासुषिव घृतआवो स्य
घनिबन्धात्तद्यावयपाववायाम्ब्यपरणोप्रोर्णोति प्रवर्षेणाच्छादयति अथवयासुक्षि
इति तयाववायाम्ब्यपरणोप्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथामिति श्रुतत्वात् पक्षेः
सा चाष्पविकारस्वास समांसश्च परार्पानायात्राणांसांनाव्यो रवास्यानायन्तत्वाद्द्या
म्यपरणो सन्ध्यपरिप्रामौतानुस्वादनमंत्रेणाहितेनाहानंकर्तव्यं घोस्यः पृथिवीस्यइति
यजमानेनानाथरद्यावायाम्ब्यपरणोः प्रोर्णवनं चेति अत्र द्योः पृथिवीशब्दावुपमानार्थे

रा॰
८

सोऽग्निविपरीतगम्यते [illegible] असीदंतं तु वध्याग्रपशोः परस्ताद्धविरित्याम्नातं तस्य प
रिवासप्रवाचालेव सिच्य शामित्रे प्रतपति वध्याग्रपशोः प्रोक्षितानंतरं तावद्वपापरिवासयोरस्र सं
लग्नांछेदनेनस्य यच्छु सेकं नतत्स्थालाले ववध्याग्रपशोरेव मेवं वपामेव सिच्य अवौ स्वाभ्यु स्या
उदकेनोपरिसिक्तानंतरं प्रतिप्रस्थाता शामित्रे प्रतपति चात्वाले वसेकोनमध्वर्युः करोति र
शामित्रे प्रतपनात् हृदयं प्रतिप्रस्थाता । तां वपां आसपतितां पशुश्रपणे प्रतपति तत्पोऽहृत्स्या वा
विष्णो भवतीति श्रुतत्वात् अतः शामित्रे प्रतपति न मपि श्रपणे कदेश एव श्रपणं च प्रति
प्रस्थाता कर्तृकं हृदिरागात् परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयतीति वचनात् अतः शामित्रे प्रतप
नं नम पि प्रतिप्रस्थातैव करोति शामित्रैकदेशमाहवनीयेप्रास्यत्यसीत अस्मीत शामित्रैकं
देशमाहवनीये प्रास्यतीति प्रक्षिपति पुनरुल्मुकमग्नीध्रः स्तनद इति श्रवणात् आहवनस्य तस्मा
हवनीयगमनं स्वच्छष्टार्थत्वात् उल्मुकमाहवनीये प्रास्यतीति गम्यते पुनः शब्देपादाना
न्वनिर्मथ्य पक्षे तन आहानं तस्मात् यत्राध्वर्युर्वीयावेरिति वापोवेरित्येन मंत्रेणाध्वर्यु
स्तरणाग्रं यस्याः स्थक्षपारोऽक्तमासीनं तद्धुनाहवनीये प्रास्यतिवायोवेस्तोकानामिति श्रुतेः
ते अध्वर्यु प्रतिप्रस्थाताग्नीध्राः शामित्र समीपात्वालं तं न धूनेनाचात्वालोत्करावंतरेणाह
वनीयं प्रति यंति गच्छंतीत्यर्थः उत्तरत उपविश्य प्रतपयापामतराश्यामीह त्वा दृशितात्
प्रतिप्रस्थाता ताम्रपयति परीत्य अध्वर्युणातरणाप्रसेयेक्तातेसतिप्रतिप्रस्थाता उत्तरतो आहव

नीयाद् उत्तरदेशे तिष्ठन्नाहवनीये वपां श्रपयन्तेनोन्तराप्यग्नी अग्निरेषयोरंतराले न वपां ह
त्वा स्वयमपि परीत्य नह्यन्तरेण तिष्ठेत एवं दक्षिणतः आहवनीयाद्दक्षिणतः स्यां दिशि सेनेन आहवनी
य एव वपां श्रपयति अग्नाहवनीयस्थेवः आहवनीयस्यान्तमेंगारे वपां निरूह्य तेन तरायमाहवनीयं
दक्षिणतः तिष्ठन्नपि प्रतिप्रस्थाता मयच्छति तेनान्तर् दक्षिणतः आसीनः प्रतिप्रस्थाताहवनीये श्रपयतीति
काष्ठेव वरमेषारे वपां निरूह्यान्तरा प्रत्याग्नीहत्वाभिघार्य श्रपयतीति वपामेवान्तराग्नीहत्वा
उत्तरतो वैश्वितेनापि दक्षिणामदेशे श्रपयितुं शमानशक्तिनन्यामन्दितिपरीत्य स्थितं परीत्य प
रिक्रम्यागत्वा दक्षिणतः स्थाहवनीयस्य दक्षिणा प्रदेशे वपां श्रपयतीत्यर्थः अन्यथा परीत्य
सम्यैवपश्यापयंतः दक्षिणातः स्थनेनैवायोग्नाहत्वान्तरामंतरे राप्यं चाग्निवहरंशीगनिप्रक
स दक्षिणातः परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयतीति श्रुतत्वात् वपाद्वैः स्रुवेणाभिघारयस्वग्निराज्य
स्येति प्रतिप्रस्थाता वपां श्रपयतोग्न्या माहवनीयस्योपरि धृतां वपां स्रुवेणोपहत्याज्यमध्व
र्वेर्वपामभिजुहोत्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेतीति श्रुतत्वात् अग्नौ जुहोतीति होमस्य विधाना
न्नैवे स्वाहाकारान्मानाश्चान्ते हमयथ इतिसायगानुष्ठेयः तथाचायस्थवः स्रुवेणावपामभि
जुहोतीति स्तोकेभ्यानुवाचयति ततो ध्वर्युः प्राङ्मुखं तेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्यानुब्रूहीत्येवं मैत्राव
रुणं प्रतिब्रूयादित्यर्थः अङ्गिरः सु रसो अन्तस्थानं तीमिस्तोकाविंदवः वपायाः श्रप्यमाणाया
यान्तापवशाद्यायाबिंदवः पततितेस्तोकाः इति यैते तेभ्योन्तरं पर्थत्वमनुब्रूहीत्यर्थः अथा

हस्तोकेभ्योनुब्रूहीति स्रुतेः अथाहापवन्तव्यः प्रादुर्भूतेपुस्तोके पुस्तोके पुस्तोकेभ्योनुब्रूहीति संप्रे
ष्यति अस्तोहि तीस्त्रभृतोकृत्वासुपिष्ठसानुवधीरिति दक्षिणास्यां वेदिश्रोरंण्यां बर्हिषि तस्य शा
खायामासाधवयाध्वयर्णी प्रवदधुनिधाय घृतवतीशब्दे जुहूपभृत्तौवादायेति काटकेन प
क्तता स्तुतोकेभ्योनुब्रूहीति श्येनी स्रुभृत्तां वेधांदर्भेषु दग्ग्रे पुनिधायेति भृत्तायां सभृत्ता
प्रचरे स्वाहा प्रतिप्रस्थाता भृत्तायां वपायां प्रतिप्रस्थाता भृत्ता प्रचरे स्वाहाध्वर्युः प्रति पत्भृ
तामवस्थाह प्रतिप्रस्थाता भृत्ता प्रचरेति श्रुत्वात भृत्ता वया प्रवरत्वं स्वाहा ततति भिनिप्रेषा
र्यैः भृते प्रचरेति वपाहृपे भृतां प्रचरेति बहुपु ततोध्वर्युर्वपायाः सहाभिधारं करोति स्वाहा
कृतिभ्यः प्रेष्यति ततो वपां प्रतिप्रस्थातेवांतरा ऽपाग्नी प्रत्याहृस्यो ततः नभ्रुत्वात्र समीपे
आनीय वपाश्रपणी स्थामेवभस्मो निदधाति ततोध्वर्युः मार्गान्तः स्वनं वपाश्रपणी स्थापा
एवविपयराधायुस्यास्याहवनीयस्यमेवकरोति आपलवेनानु आहवनीयस्य दक्षिणात एवनी
त्वा दक्षिणायां वेदिश्रोण्यां बर्हिषि विसं सशाखायां वपायां आसादनमुक्तं [illegible]
येषु दर्भेषु होतापुनरथ्यग्निर्होतेति स्रुगादायनमंत्रेण ततोध्वर्युर्जुहूपभृत्तावादायाति
क्रम्याश्राव्य स्वाहाकृतिभ्यो वै प्रेष्यति प्रेष्यति प्रेषरां मे त्रावरुणास्य करोति ततः स्वाहाकृति
भ्यः प्रेष्येति सेयं स्वावाहायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति वषट्कृते जुहो
तीति श्रुत्वान हुत्वा वपामभिधारयति पृषदाज्यं अनमय प्राशं स्वाहाकृतिं हुत्वा प्रथमं वयाम

हे॰ भा॰ २७

29

भिघारयति प्रयाजशेषाज्येन ततः पृषदाज्यस्थालीस्थं पृषदाज्यं ततः स्रुवं कृत्वा व
पामेवाभिघारयत्स्वपृषदाज्यमिति श्रूयमाणत्वात् ततश्चायं क्रमः एवं तावत् ततो
ध्रुवां तत आज्यस्थालीं ततः पृषदाज्यस्थालीं ततः पृषदाज्यस्योपस्तरणमिति पश्चा
दाज्यभागयागपक्षे क्रमान्तरमाह ध्रुवां प्रथममाज्यभागेभ्यो न आज्यभागो वेद्युपा
धौ क्रियेते न ह्ययं स्रुवं ध्रुवामभिघारयति ततआज्यस्थालीं ततो जुह्वां ततः पृ
षदाज्यस्थालीं ततः पृषदाज्योपस्तरणमिति एवं प्रधानक्रमेणाभिघारणं कर्तव्यम्
चेष्टोपयष्टुर्ये आज्यभागे अत्र निरूढे क्रियेते इति अत्र स्वनिरूढे आज्यभागयो
विकल्पः इदं वै हविर्यत्पुनः प्रयाजे ध्रुवामेवाभिघारयति तस्यैव हि प्रथमावा
ज्यभागावेतस्मिन्नेव तिष्ठतो वा अत्र प्रथमार्थे होष्यन्नवनीयत्र प्रयाजक्रमेणैवाभिघा
रणाध्यवसानात् अत्राज्यभागौ कुर्वन् पश्चादाज्यभागौ कुर्वन्नत्र वपायां करोति प्र
ष्यप्रैषौ पशुपुरोडाशे वपाज्यैषावेव भवतः नो वसवविधिप्रतिषिद्धे नैनं पशौ
कुरोति तस्मादिति शाखोतरात् स्वशाखायामपि ततसोम्यध्वरे स्वपशाविति आचरणा
त् आह विर्यन्न विधिर्न पुनः प्रतिप्रसक्तो न हि हविर्यजे आज्यभागौ नादि इति यजे दृष्ट्वा कु
र्वन्ति श्रुतत्वात् अत्राहार्यं स्रुवं कृत्वा मस्याक्रम्यरोपरोप ध्रुवामभिघायेत् पृषदाज्य
मभिघारयति अथ यथामेतद्या विपरीतं नोपस्तरणमाज्यभागौ यजति नोन पयो करोति

म

रत्न॰
२९

न सोमस्येति केचिदिति काष्टकेन स्वाहाकृतीरिष्ट्वा प्रसाङ्गस्याभिघारयन्ति ध्रुवां च प्र
उंवयानो यस्मै ते नमाज्यभागाविष्ट्वेति वपया चरिष्यन्नुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधायव
पामवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति वपया चरिष्यन्नेतुकामुप
स्तीर्य ध्रुवायाः सकाशाद्दस्तारं कृत्वा हिरण्यशकलमवधायवपामवद्यन्नाहेन्द्र
ाग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति प्रयोगोपदर्शनमेतत् नेन सोमेयेषत्वा
पसेस पीयस्यामस्येति प्राजापत्यपशुचेत्प्रजापतये छागस्येति प्रयोज्यं हिर
ण्यमवधायहिरभिघारयन्ति ॥ सोमोऽवयावदानानन्तरं पुनरुपरिष्टाद्धिरण्यमवधा
य सोमे हिरभिघारयन्ति केचित्पठन्ति हिरण्यसन्ने रभिघारयन्तीति अथास्यमुपस्तृणी
ते थ हिरण्यशकलमवद्यायन्वयामवद्यन्नाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै
मेदसोऽनुब्रूहीस्वथ हिरण्यशकलमवद्यायस्यापरिष्टाद्धिरण्यस्याभिघारयती
त्यग्नीषोमीये सोमे हिरभिघारयन्त्यस्य स्कन्नत्वात् उपस्तृणीत आज्येन तस्य चिन्त्ये त
वंकरोति हिरण्यशकलमवद्धातीत द्वितीयं पञ्चकरोति वपामवद्धातीति द्विरसस्य
त्वं करोति हिरण्यशकलमवद्धातीति ततो द्विरस्य पञ्चकरोत्यस्य यथा परिष्टाद्भि
घारयन्ति तद्द्विरोरूपं करोति सावादानं यावन्तो वपामवदीति निरुक्तप्रकरणा एव
स्तन्नभिघारयन्त्यस्य स्कन्नत्वात् अथाहायज्ञः जुकामुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवद

२.भा.
३१
30

यतस्यावपामवद्यति हिरण्यशकलमुपरिष्टात्कृत्वाभिघारयत्येवं पंचावत्ता भवतीव तद्
वतिनोपि पंचावत्तैव स्यादिति काठके च अभिनाववदान कृ स्व पृषदाज्ये हिरण्यमभिघार्येति अतो
त्वेदेवं वपा समन्तेवादैका न हिरण्येति आश्वलायनश्चाचार्यो घृत चतुरवत्तीयजमानः
येवावत्तैवं वपाज्यस्योपस्तरणानि हिरण्यशकलो वपा हिरण्यशकल आज्यस्योपरिष्टाद
भिघारयतीति तत्र तु येच्छिद्रालंबविधेनैकं चस्यादिति न हि राज्यस्योपस्तीर्यैव वपामवद्य
हिरण्यपरिष्टादभिघारयत्यसमन्त्रे वा आज्यम मंत्रे हिरण्यपन तत्र सकाममनु प्रास्तोव आज्ये तत्र
सकाममनु पात्रे यो हिरण्ये पनं सेवव्यंसं पद्यन्त इति आश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपां
मेदः प्रेष्येति तत उत्थायातिक्रम्याश्राव्य इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति मैत्रा
वरुणं प्रस्नातारान हविष्यो गर्दर्शनार्थमेव पशोः सोर्थप्राजापत्ययोरविभावात् प्रस्थि
तमिति वषट्कृते प्रस्थानेस्त्वासीयासवनीयपशौ वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्येति प्रेष्यति प्रस्थि
तशब्देनात्र सवनीयपशोरुपलक्ष्यते न हि कारेषु प्रस्थितशब्दः प्रासोमि सौत्रामण्यामुपसंह
तत्वात्सवनमभवति हुत्वा वपाश्रपणी अनुप्रास्यति शमीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहा
कृतो इति वपां हुत्वोत्तरतत्स्थितस्य नस्वाहाकृते उर्द्धनभसं मारुतं गच्छतमिति मंत्रेण वपाश्रपण्या आहवनीय
एवानुप्रास्यति अनु पश्चात्प्रक्षिपति क्वाप्रस्ययाध्वर्युरेव तयोः प्रक्षेप प्राक्स्मात् विशाखां
तां हि प्रांगां प्रतीचीं प्रागग्रां प्रास्यति इतरामविशाखामेकशूलां प्रतीचीं प्रत्यगग्रां प्रक्षिपति

२आ.
३१

हुत्वाचपार्श्वे समीचीनोवपाश्वपरणेषोक्तत्वानुयाजस्यनिसाहात्तेनेइति अकृतत्वात् समीचीनोसंभवते
परस्परासंसर्गेकृत्वानुयाजस्याहवनीये उत्तरेनस्ति हस्तेनाजस्यस्यापाहवनीयेववाश्वयणी
ग्रहणेति स्वाहेद्धैनमसमिस्वायस्तंवः वयानेककेवस्वाहात् कृत्वा उद्धृत्य नयन्तंसमाहृतंगच्छतेतिवि
परिणामः वाताताआसेमार्जयंतेसपत्नीकाइदमायःप्रवहतेति ततःसपत्नीकाःसयजमा
नाःसर्वेऋत्विजश्चातात्तासेमार्जयंतेइदमायःप्रवहतेसनेनमंत्रेण अथवा ताताआसेमार्जयंतेइ
ति अकृतत्वात् वाताताआसेइति समीपसप्तमी वाताताआसमीपेमार्जयंते मंत्रेणशोधात्संस्कारयोः
चैरादित्वात्स्वार्थेणिच् अग्निरात्मानंशोधयति अन्तःसंतीस्यर्थः मंत्रलिंगात् देवाग्निमार्ज
नंकर्तव्यमितिगम्यते पत्न्यपिमंत्रेणैवमार्जनंकरोति ऋत्विजस्मिन्नधानादेवपत्नीवगार्हे
पत्येन स्त्रीमितियत्तदर्शनात् सर्वेब्राह्मणाःस्वःखगृत्विजस्तेनोयजमानस्ततःपत्नीति अ
नेकयजमानकेसर्वेयजमानाःसर्वाःपत्न्यश्चमार्जनंकुर्वन्ति ६ विशास्तिपशुमन्यः इत
नीमिदंविचार्यते पुरस्तात्प्राणामित्युक्तत्वात्पशुसंज्ञपनमपिविकिरत्विजामेवकश्चित्करोति
उत्तरत्विग्भ्योन्यःकश्चिद्दृतिनिचसत्वकारास्वपशुसंप्रपंगच्छतीति विशास्तिपशुमन्यइति र
शास्तुहिंसायांत्र्त्विग्भ्योन्यःकश्चित्तरणमितेसंबंधसतःपशुंविशास्तिनिहन्तिमारयतीत्यर्थः
कुत एतत् संज्ञामेताननयमितेनंकेचवध्यनयतीति संज्ञामेतानुसंज्ञितोपिमेदाभवति
यथावैत्राह्मणोसेत्र इति अन्येब्राह्मणास्त्विग्भ्योन्य एव पशुंविशास्तीति प्राप्तेआह कत्रिंशोवेकोत्र

31

कृतत्वाच्छामित्रे चात्रचः प्रसक्तावृत्तौ ऋत्विजामेवचयः कश्चिदेकः पशुं विशास्तीति हि
नास्ति कुशलः शामित्रे शमितुः कर्मणि तमारभेत वेदेऋत्विग्व्यतिरिक्तस्यान्यस्य शमितु
रप्रकृतत्वात् अतुल्यत्वात् ननु संज्ञाभेदादन्यो विशास्तीत्युक्तं सत्यं यौगिकी संज्ञा भवि
ष्यति ऋत्विजामेव यः शमनं करिष्यति स एव शमिता भविष्यति अतऋत्विग्व्यतिरिक्त
स्य शमितुरनुक्तत्वात्कश्चिदृत्विगेव पशुं विशास्तीति सिद्धं नृपगादर्शनाद्बहोतृत्वि
जस्तु पगायेत्सामेति यजमानस्य ऋत्विजामेवोपगानदर्शनादेवमवसीयते यदृत्विजा
मेवैकः पशुं विशास्तीति यथा ऋत्विग्व्यतिरिक्तानामुपगानदर्शना अप्रकृतत्वादृत्विज ए
वोपगातारः एवं शमितारोपीत्यर्थः ननु होतृऋत्विजः स्यादिकार्यविधिरेवन दर्शनमितिचेत्
ननु हातृत्स्वेवं परमेतद्भावान्नत्विग्विधिपरं अतोदर्शनमेवैतदिति ऋत्विजामपि विधा
नाभावे ऽप्रसक्तानामन्यानाध्वर्युरुपगायतीत्यध्वर्योरुपगानप्रतिषेधादितरर्त्वि
जामुपगानं भवतीति गम्यते केचिदिममेव सिद्धान्तं मन्यन्ते अपरे त्वेवमाहुः अन्यस्याप्र
कृतत्वात्कश्चिदृत्विगेव शमनयोगाच्छमिता भविष्यतीति न च यत्तः पूर्वोक्तैर्ऋत्वि
ग्भिरन्यः शमिताप्रकल्पितो दृश्यते शमिते नं कर्त्तव्यतोहोर्वं नयति तथाप्यन्ते ह
विःशमितारेति च ननु नं यौगिकी संज्ञा तेन त्विजामेव कश्चिच्छमनं कुर्वन् शमिता भ
विष्यतीति तन्न सर्वेषां त्विषु स्वस्व कर्मणि गाम्याहतेषु शनिनः शब्द अवगतानंतेभ्यो अवगा

त्नेभ्यो न्य एव शमितेति गम्यते तथाहि सयोऽस्तुकमात्तयापि त्वरस्तात्यतिपघते शमि
तेनैकं देवहोतृत्वं नयति तव पाश्रयणी भ्यामपि स्याताम्वा रभतेमपि मस्या नारम ध्वर्यु
ध्वर्युं यजमानमृत्विग्मैत्रावरुणो ध्रिगुप्रैषे होता वा ध्रिगो ब्रह्मा चरसि रात आसीन क्रतोक्त
तपूर्वस्य स्वरो एवं सर्वर्त्विक्ष्वास्तनेषु शामित्रं शव ध्वरागाद्दव शंपतेन त्विग्भ्यो न्य नैव भवि
तव्यं उपगारस्येनैवामक्रषविषयं अत्र त्वयं पद्यतेनाप्ति अपिच संततयनेन क्रत्विक्तेकेस तिस
मारक्षायातस्त्रयाः प्राप्नोति तद्द्वच शमित्र ध्वर्युसंवादे इत्येनोपघते अनेनाध्वर्युर्भवति
शमितारित तद्देनो मवत्नीति तस्माद्दन्यः शमितेति अपराव्याख्या शमितेति संज्ञायेतस्य प्र
मारस्यामसंदिग्ध अन्य एव करोतीति अतो विकर्त्तनं विश्वतो किम त्विजामेकः कुर्या
दुत नान्य एवेति तच्चैवं समाह विशासित्विय भुमन्यः त त्विग्भ्योन्यः पशुविकर्त्तनं क
रोति अतो मारणो शमितुरभवत् तत्वादिकर्त्तनमपि स एव करोतीत्येवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह।
क्रत्विजामेकः मंत्रकृत्त्वाच्छामित्रे वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ शामित्रे विकर्त्तन कर्मणि क्र त्वि
जामेवैकः कश्चन कर्त्ता स्यात् नान्यः अन्यस्याप्रक्रमत्वात् अनुक्तत्वात् न स्वेवं कुत्राप्युक्त
मस्ति यच्छमिता विकर्त्तनं करोतीति यत्रान्यस्य कर्तृत्वं नोच्यते तत्रर्त्विजामेव कर्तृत्वं भ
वति यथैकधनिन एकैकयान्येषाम प्रक्रमत्वादृत्विज एवैकधनिनो भवन्ति उपगा द
शीनाश्चेति एवं व्याख्येयं अस्मिंश्च व्याख्याने इदं विरुध्यते यत्र दैव्याः शमितार उत तव म

दे॰भा॰
३२

32

तुष्याआरभ्यत्र पिसर्गसिन्नध्विगुणेषेविकर्तनेशपिनासंबोध्यते एकधास्यत्वचमाछा
नादिसादिना विक्रयीत्वन्यः परदसंयोगात् विक्रयी सोम विक्रयपि विक्रस्तिज्ञामेवकश्चि
म विध्यतीत्याशंकाञु शब्देनमिराक्रियते विक्रयीन्द्व खिगम्योन्यएव भवति नर्हिप्रत्ये
कश्चिर कुतः परदसंयोगात् पश्चे परदस्यापि सोम विक्रयित्वे नसंयोगात्तु केपेत्सा घ्रा
हासोमं क्रीणातीति परदश्रुतिः सादिष्ठोन्यएव न स्मात्क्रौन्तेत्सन्यएव अंगानव समान
ने तनः पशुशरीरारम्भपुरंगाणिहृदयादीन्यवद्यति अवरवण्डने शरीरस्य कुरोतीत्यर्थः
किं कुर्वन् अभंजन् अंगानोहृदयादीनां भंजनं छेदनमकुर्वन्सकलान्यवावद्यतीत्य
र्थः गात्रंगात्रमस्यानूनं कृणुतादिति समाम्नानत्वात् अविशेषात्सर्वांगमनामवदाने
प्राप्तेआह हृदयजिह्वाक्रोडं सव्यसक्थि पार्श्वेनदुकं पार्श्वेयकृद्वृक्कौ गुदमध्यंदिक्षि
णाश्रोणिरितिन्नोहवानि एतानिहृदयादीनि नौहवान्यवद्यन्ति जौहवानीतिजुहा
मवदानेयोग्यानित्यर्थः प्रधानयागसाधनानीत्यर्थः हृदयमाम्रफलसदृशं जिह्वा रसना क्रोडं
वक्षोभुजान्तरमित्यर्थः सव्यस्यसक्थ्नः सव्यस्यबाहोः पूर्वेनडुकं प्रथमनल्वकं सा हृदये
वर्त्तमानं अवद्यति देअपिपार्श्वेहस्तिरांसवंच एकेकं त्र्ययोर्दशत्र्ययोर्दशवमात्मकं
पृथुंशतिरस्यं कयस्मात्अनुष्या आध्मातायतादित्यध्विगुणेषे मत्वात् वेक्रयावक्रा
णि पार्श्वेस्थानि यतत्कालेयं वृक्को कुक्षिस्थ्यौगोलकौमहरतामसकलत्स्यो आम्रफलाकृती

घ
४
राम
३२

५२

इतिधर्मस्वामिनः गुरुस्त्वमधः यं येनशान्तन्निर्गच्छ त्विनद्दिषमंत्रेधाकृत्वातस्य योमध्यमोभा
गोनस्सकृत्सोनचवनशः ततंत्वगमवेघेन हस्तिशिराश्रोणिः कटी हस्तिशिरापरस्त ऋत्तुपरिवित्तेमा
नोमांसस्तः प्रदेशः श्रोणीई हस्तिशिरास्थिक इतिधर्मस्वामिनः त्रिधोविकृतोकथमोथविस
मरः एवमा न्यवघ्नति अयोवमृत्सवदेयान्याह हस्तिशिरास्कधृत्वेनस्कंधं गुरुहस्तीयानिवंस्व्या
त्रिश्रोणिरिस्मीयपरनाभि हस्तिशिरास्यसंघ्रा हस्तिशिरास्यवाहोः स्कंधेनस्कंधं प्रथमनस्कमंसाद
धत्स्वावस्थितं यथागुरुहस्तीयारिणं गुरुस्वत्रस्ययोगिणोत्तिशयेनारुरसितनशाद
तीयोभागः स्यावश्रोणिस्कंध परस्तत्कृत्परिभवोमांसलः प्रदेशः कटीशब्दवाच्यः एवमा
निश्रोणेयपरनाभिरुदपरसंबंधीभित्रिविकृत्वहानानीस्यर्थः एतान्यथमंजेनन्नवघ्नतिपशु
देहान्यथकृतसमस्तानि वर्षिवृक्षमनुपयथ्यः अतिशयेनमहद्वर्षिषंधं यद्वर्षिषंमहमुरुहस्ती
यंअतिस्यत्तेनहदपपश्रुरुपचवेहोमार्धमवघ्नतिस्यविमोययघ्नाहस्तिश्रुतेः स्कंदानवाले
प्रभागः गुरुहस्ती यस्यप्रभागः यकार्षेणाभागोवृषिषमध्यःस्त्रीणभागेनविभजनेनसोवस्तन
कालेभवति तृतीयमवदानकालेइत्यर्थः नेदहस्तीं हहानीं तुम मयमेवाविभजंगुरुमवघ्नति म
वदानंकालएवत्रेधाविभज्यावदानमथ्यवदानान् वनि[illegible]माघनीवावघ्नति वनि[illegible]स्यस्तांत्रे जा
घनीजघनप्रदेशेनवा पुच्छदंड इत्यर्थः जाघनीयशोः पुच्छं इतिहरिस्वामिनः जाघनीवालदं
उ इति माधवाचार्यः जाघनीयेनमशकानपनयतीति धर्मस्वामिनः जाघनी वालधिहस्त्यनर

कृ ३

हे॰भा॰
३३

33

ग्गानरीपिकाकारः स्मृधानेश्वान मासागा द्दिष्यामित्राश्वज्जाघनीं वंजा सहस्ता हाहायध
ध मोधमे क्षिवह्सराः इस्यवश्वज्जाघनीं श्वएछमितिस्यत्तिवं दिकाकारेण व्याख्यातवान् जा
घनी पशोः एवमिस्यधिकरणामासार्पोस्त्री ये श्याये ज्जाघनीं वैकदेशत्वाहिस्यधिकर
णाज्जाघनी कस्येति पितृम्नतिहरिहरौ नरपतं कदिशव्दस्यश्वाणि परोपल्वात् श्रोणेषा
प्राणुन्तत्वादिति अतः पुच्छ्रं मेव जानी राद्वेनोन्ममनइस्यर्थः सा च पल्ली संयोगाणां व
निष्ठुभागा वहतां ज्ञामश्री णग्नीपुरीनतं छन्नज्ञो मोगस्तनादिकाग्नीहः पीहइति
कश्चसिद्धः अथ धीशाननुटः ऊधसश्चभवति एरीनरिति हरयं प्रेछादित्तंयेनमो
सेननतद्भ्यने हरयंनस्मुरीननामश्छाहपनी निष्ठनत्वात् एमा मिक्तोमारी निपुरीतहना
मिभागा वहानो छन्नवधति अन्नश्वाम्मे षोषा गावहानानां विकल्पइति श्वाशुक्रमेव
उहरमेहोवणि यरणेश्चास्यति नृणाश्चेन पशुम्वेधरित शोहर्वेक्रस्यान नहाभ वशिष्ठमेरो
वयायहरोक्रियमाणो पन्नगहीतेन नद्भेयास्यति अंत्र मधेश्वे शयनीस्यर्थः सहत्वे व प
शुमा सेमेन यएनं मेध सुवनये यदिक्रनेशः स्यादस्यर्थश्वमेरसः परिशिष्येतनत्नहेस्त्येषरि
तिश्रुतत्वात यएनं पशुं मेधसुवनये स्वापयेत् सएवकुशाखाश्वर्थः पशुमासमेनननान्यानऽ
इस्यर्थः पशिसलाबपशुः त्वशः स्यानतहायद्द्रर्णीयस्य उरेभवस्यमेरसमर्कविसर्शिशिष्येन
वपायामवहीयमानायां नद्भेन्यषेत क्रषीगत्तो विपर्वी निहेपेवर्जते निहमयंगमयेपद्दस्यर्थः

राम॰
३३

अथ प्रकृत्यामवधायतस्मिन्नौहितं दरप्रसामिति अभ्येगत्ते शामित्र्यादपरस्यां दिशि प्रत्यक्राग्
तरस्यां वर्तमाने इदं धर्मपुरीषं तस्मिमवधायरक्षसां भाग इत्यनेन मंत्रेण तस्मिन्नवध्ये लो
हितं पशोः केइदं यदि रक्षस्तनिधास्यपति पथो एवास्य कशोर्सहसां भागोसौ इति श्रुतत्वात् अ
त्रेदं रक्षसामपइति सागोनुविधायइदं कोयस्पर्शनेच अथ लोहदयं अवघ्नाशामित्रे श्रपयति अ
लोहहृदयप्रच्छदयोतविरवाशामित्रे गौ श्रपयति रवाशामित्रे गौ श्रपयति तस्मादुपरिवद्धे
वश्मताकुर्यादिति श्रुतेः तस्मात इति वाकापररागं घे वश्मतेन मिरवा ततो हृदयं श्मसाकु
यात् शूलेश्रपयेदिति सूर्यः शूलास्याकं इति प्रत्यणाकातंस्मत्यर्थः पाकवाद्विनिवकोरोति
भवति सांनाय्यविकाराद्रवायां श्रपणं प्राप्तं तच्च नाच्छलेश्रवरांगामृतेववारराम इति
मात्रेस्तचार्यामाद्रवाभ्यानायतन्तत्वाब्धवारसीतिमंत्रेण तस्य अभस्यासानं अधिश्रयणं
त्वचिरसुं यजमानेनान्वयधेमलेहृदयपतंइनमिति कार्यतं एवं तेतलाडमेव घश्रपये
दिति श्रुतत्वात् कार्येप्रत्यघएनत हृदयमतः पश्चरवायां पार्श्वे एव शामित्रे श्रपये दि
त्यर्थः पशुं … रवायो पशुं अर्थविदानामिहृदय अति … सर्वा रागुरवायां श्रपयेत् भ
त्राधिपशोः सान्नाय्यधर्मप्राप्तात् अधिश्रयणा योयाम् रवायां सान्नाय्यो रवा धर्मप्राप्तिः अ
नश्चधारसीसाहनं मान … इति मंत्रेणाशामित्र अधिश्रयणं अन्वारब्धायामांसानां
सहेपइति … शामित्र एव श्रपयति अथ पमनं मुहूर्तं पशुश्रपणायाहरंती

चौ

दे॰ भा॰
३४

तीति श्रपणात् पशुश्रपणादिति समाख्यानाच्च पशुदेवतायै पुरोडाश एकादशकपालः॰
अत्र पशुदेवतायै एकादशकपालः पुरोडाशो भवति यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं
पुरोडाशमनुनिर्वपतीति श्रुतत्वात् यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्य एव पशुपुरोडाशो भ
वति स च एकादशकपालो भवति कुतः अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्यैकादशक
पालत्वानुमानादिति तावद्वा यमप्येकादशकपाल इति प्राप्ते आह अग्नीषोमीयो वा
विशेषोपदेशात् वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ अयं निरूढपशौ पशुपुरोडाश एकादश
कपालो न भवति अग्नीषोमीय एवैकादशकपालः कुतः विशेषोपदेशात् येनाग्नी
षोमीये एव विशेषेणैकादशकपालेनोपदिश्यते तस्माद्देवतामेव याग्नीषोमीयमेकादश

शं ७

कपालं पुरोडा[illegible] निर्वपतीत्यविशेषवचनीये न च सर्वपशुषु पुरोडाशोऽग्नीषोमीयपशुपु
रोडाशविकारः किं तर्हि पौर्णमासाग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशविकार एवातो नतस्यैक
द्विशब्दापरिमाणत्वाद्युक्तः प्रकारो नैव हपुरो[illegible]शो कपालसंख्या नैकादशकपाल इ

डा५

ति न तर्हि दृष्टमेकादशकपालः सोऽपि प्राजापत्यो वा षट्कपालो वा भवति स्पष्टं इदानीमिदं
विचार्यते प्रकृतौ वाहननं हविष्कृतः कानयोरैककाल्यमुक्तं सर्वत्रैव हविष्कृ

राम
३६

न्नमुद्वादयतीति एकोऽवघातः पतिसमाहन्तीति हविष्कृतः काले वाचयत्यवघातार्थं अवघा
तस्यौषधधर्मत्वात्पुरोडाशे एव भवतीति न तु पशौ हविष्कृद्दानमपि तत्रैव भवतीति व

पशो। तत्सह चरितत्वात् हननमपि किमत्र भवति छन्नपसुपात्रप्रोसरांतरएवेति सं

हा २ देहं सर्वकारएवापनयति अत्रैव हविष्कृतं नमिमेकत्वात् अत्र पशुपुरोडाशे केव

लं हविष्कृदाकानमेव न नम भवति नाहननं ननु पाशुकयोः स्तानंतरमेव भवति कुतः

इत्येकत्वात् आहननस्याहि पश्चिमयागसहैकवाक्यत्वं न तु पुरोडाशे यथा हविष्कृदाका

नस्य पशुपुरोडाशे सर्वैकवाक्यत्वं न पश्चिमयया अतोत्र केवलं हविष्कृदाकानमेव क

र्तव्यं नाहननमिति अवघ्नन्ताहे इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीति अत्र प्रयोगानाम

ध्यापनं बास्त्वर रांतस्य पशोः कृतेत्वाद्वपु त्कसर्पी हिपात्रासादनेन हविर्ग्रहणाये

प्सताकेडन येषरांश्च परायाज्यं सुसिचस्तासनमिनयन्नस्ताविहानपात्रीसंमार्गा

नेतरस्तु हासनपारागहनाघासंपनत्रिकृत्वा एनंहोतन्मैत्रावरुणा विनितावामत्र

संबावाहयजुष्मुपस्नातीर्थपुरोडाशस्यावघस्यात् अर्वेहानं सदंचकुर्वन्मैत्राव

रुणप्रतीमं प्रैषमाह इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीति अत्रैवेवनाप्यहानुवा

चनंइत्यावाररांश्च इन्द्राग्निभ्यामित्येतन्नुप्रयोगशिष्टार्थेनपरिसंख्यार्थं तेन स्व

मीपुरोडाशस्य प्रजावनये पुरोडाशस्यस्वपिनस्वसेभवति पम्नति यतिावि

ह २ शेषवत् अहविधनिटनराष्ठिकिरन रेवहानंउपरिष्टात् द्विरभिघारणी प्रस्यमिधारा

भावइतिचनेरर्थं वकाराद्यधानातहानामेनरमेव याकाहानाति कर्षमुपमस

हे॰भा॰
३५

वदेये कालांतरेव हतनविधानादप्रथमस्य वहनाद्ध स्विष्टकृतस्यैव सनः स्विष्टकृद्दिस
तं. इंद्राग्निभ्यां पुरोडाशमिति प्रेष्यति एवंद्ध याः क्वचोऽश्ववत्योच्छायानितृभ्यां श्राम
अद्रंद्राग्निभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य सर्वे मैत्रावरुणं प्रेष्यंति इत्यविशिष्यमानःशिस्यार्थमेव
तेन पक्षे सर्वो यपुरोडाशं प्रजापतये पुरोडाशमिति भवति एत्वा समानाधायेव प्र
हृत्य इत्यमेवधर्मी तिव्रूपमा रोगास्येवं धः प्रथानार्स्वस्तनेनुदूस्येतु सोपप्रति
यद्वतेनेन तु ज्ञेषु समानाधीयनिर्गुणायां ग्नयेनैस्व हयाइत्या शिवादिकमवधानि
ननु कथमसतिशक्तिवचने निर्गुणायां ग्नये प्रहतं मुच्यमाने इत्या शंक्याह सगुणा
स्यान्नैर्गुण्यात् सर्वे विकारस्य कत्वात् हेत्वे सो विष्टकृते प्रहतेन आग्नेयो याज्यायारवा
केनिर्गुणासमाम्नाते स्विष्टकृतः प्रैषो पि प्रबाधमाये निर्गुण एवाग्निर्देवत्यः प
यते अनश्च यः सगुणा स्विष्टकृतः स्याने यो गुणो निर्गुणाः स्विष्टकृतः सगुण
एवा यतोहान्त वेदयाम्मा पुरोनुवाक्यायेवेषु च स्विष्टकृतो विकार एवायेयतः स्विष्टकृ
द्यागत्वे स्वविहितः एकत्वाच्च समाने देवता के नम वितको इत्यरस्याकुचित्सगुणाः
कश्चिनिर्गुणारस्यपुत्र कमिवस्यात् तस्मात्सगुणास्यान्नैर्गुण्यादिति साध्वेवीक्तं. यथा
मातंवात्वविभेदात् अथ वा यथाम्नातं स्विष्टकृद्यागाः स्यात् न सर्वे षां विकारः यस्य
यथाम्नातं न स्यात्तथा भवति न होतृवरणनवो एकपात्स्य स्विष्टकृद्गुणस्य लोपइति अ

राम॰
२५

35

तोयाज्यानुवाक्याप्रैषेषु निर्गुणः स्यात् अनुवाचने प्रैषे च सगुणत्वमिति कुतः वषडिति होतृ
वचनमेतदित्यर्थः अन्यत्रापि याज्यानुवचनेऽन्यत्र याज्यानुवाक्याप्रैषेषु गुणा न चैव
च गुणनिषेधो नानुवचनादौ न समाधानं तेन निर्गुणो नानुवचनादिष्विति कर्त
व्यमेव सिद्धान्तः भाष्यकारः अतएवान्तरेष्वयनेऽन्यत्र जनीति तेन पात्र एव
निर्गुणोऽग्निर्विहितः अन्तोऽप्यागे निर्गुणोऽग्निर्विहितः स सर्वविकारो भवति सर्वेषा
होतृगणमध्वर्युगणाच्च विकारो भवति कुतः एकत्वात् यजानुवाक्यानैप्रैषयाज्यादि
षु एकत्वायमप्यैन्नभिन्नः एकत्वं कविस्तुगणः कविगुणाइति न विरुद्धरूपनाम
हेतीति कस्मात्सर्वत्र निर्गुणत्वमेवेति सिद्धान्तः जैमिनिनापि दशमे निर्गुणत्वमेव सिद्धा
न्तितोऽस्ति यथाम्नानवेत्यपन्तु पूर्वः पक्षः इडाभवघति इडायां हि सा प्राशित्र भागा इडान्ता
मणुपसत्सगणार्थेषक्तितः पाशस्त्योपवचनाभावात् न तस्य निर्गुणत्वे विषयत्वं प्रा
गाने नरंस्तनोऽनिषा यस्य संवरणमुखणावर्ज प्राशित्राच्च दानादिभाग परिणा रान्तं यथा
शास्त्रं कर्तव्यं पवित्रयजिपत्निवर्ज सानुपश्चिडमार्जनोऽनरत्नं कर्तव्या भेदे
विंशते पशुपुरोडाशस्यतोऽन्नासह्प्यातदर्शपौर्णमासिकाधर्माः प्राप्ताः ततो हु
ग्णादिनयः कृतायस्येनाः सर्वधर्माः किं पशुप्रभवेतितन्न नेति न च सत्प्रकारमेव प
संस्त्रीकरोति अधिकियान्नस्य समानार्थत्वात् अथ पशुपुरोडाशे प्रागुक्तास्यधान

पथ

स्रु

क्षिपत्कपालाग्रस्य स्यादुपकारकस्याप्रधानाधानादेरंगजातस्याक्रियाभयत्तिकुतः स
मानार्थत्वात् सदृशार्थत्वात् सदृशार्थसाधकत्वादित्यर्थः यादृशमेवोपकारं पशो प्र
याजादीनि कुर्वन्ति पशावनुष्ठितानामेवं तादृशमेव पशुपुरोडाशेपीति अतः पश्वर्थमे
वानुष्ठितानां प्रयाजानां कुतः पशुतन्त्रस्योपकारकत्वादारभ्याधीतानां प्रयाजानुयाजादीना
माशंक्य कारकाणां समन्त्रकाणां विशेषत्वात् पशुपुरोडाशेषु पकारसंगत इति सं
निपत्योपकारकाणां तु पाठाद्यावान्तरप्रकरणाद्भिन्नदेवतात्वाच्चावगतादीनि ह्यङ्गमेवं भवं
ति अन्यथा स्वरूपासिद्धेः अत एवोक्तं पशौ स्वापनेन यथा पशुपौ निविभवार्थं साधयन्ती
ति अथवा समानार्थत्वादित्येतत् एवं व्याख्येयं संस्येवा[illegible]न्वाधानादिभ्यो यानि पशु
प्रयुक्तानि यत्र तत्र पशुपुरोडाशस्याप्यन्वाधानादिभिरर्थः तेनैवार्थेनैतानि पशु
नाप्रयुक्तानि तस्माना तान्येव पशुसंगात् ज्ञाप्य पशुसंज्ञो पत्र पशुकं पशुनानस्य रोडाशाख्य
संनिधौ प्रयोजयति यथा सवविधेः प्रतीनां प्रयाजानां प्रभागादि यथा चैव बाल
शान्तर्दर्शाकर्मा पयोवर्मा नेगर्गादि यथैवं क्षिपत्कलिङ्गस्याप्यक्रियायामीतित्वात् नवो
नाभेतात् न क्षिपत्कलिङ्गस्याक्रिया कुतश्चोदनाभेदात् इष्टकायशो संवत्सरसंयत्र
धावेवा काम्यिन्त्या क्षिपत्कलापोद्देनेदर्शयति द्वावाधारौ दोक्षिपत्कतवितिं तथा रक्षिपण
नयनक्रमविधिपरे वाक्ये यथा पुरोडाशास्य डाहरयति इत्यमेवकुर्यात् पुरोडाशेऽयथा

मेवोपहूतायां दक्षिणाग्नावेव दिति दर्शनमाचमेतनत् प्राग्निमन्ते रेतः सवेशः कालगु
णाभेदात् अस्मिन्नन्यायोयेन स्विष्टकृदिडं भेदेनाकि यत्नेकुतः का समेदः गुणाभेदात् अ
न्यकालः पाशुकः स्विष्टकृनन्यकालः पशुपुरोडाशस्य अन्यकाला पशुकीडा अन्यका
लाच पशुपुरोडाशस्य तस्मात्पृथक्त्वं यभेदः इति तथा सगुणेणा पाशुवाचो पशुस्विष्टकृतोनि
गुणोत्व पशुपुरोडाशस्विष्टकृतः इति अपराव्याख्यानयो दनाभेदात् यदुक्तं मक्ति यामसेषि
वेत्र कुतः चोदनाभेदात् विधिभेदात् भिन्नत्वेन चोदने एका पशुचोदनाऽग्नीषोमीय
मजमालभेतेति अपरा पशुपुरोडाशचोदना नदेवस्य पुरोडाशमनुनिर्वपतीति यत्र
नरेकेन विधिवाक्येनोपात्तयर्बहूनां कर्मविधानं यथा मित्रविंदया पुः कामो यजेतेति तत्रो
पात्तत्वेन विधानात्सा हित्याविवक्षा याः गुणपदं गोपकारापेक्षा तेना गत्वसमाना विशेष
त्वात्संविधाना विशेषात् तेषां गोपकारके संबंधः इहतु न चोदनाभेदादेतन्न संभव
ति किं च कालगुणाभेदात् अन्यस्मिन्काले पशोः प्रयाजाः कृता अन्यकाले पशुपुरोडाशस
कथमुपकारकाः स्युः अथवा कालभेदात् अन्यकालः पशुः अन्यकालः पुरोडाश इति तथा
गुणाभेदात् एकादशसंख्यागुणकाः प्रैषमैत्रावरुणयशोः प्रयाजाः पंचसंख्यागुणकाः यज
मैत्रावरुणश्च पुरोडाशस्य तथा एकादशसंख्यागुणकाः पशौ अध्यक्षः प्रैषमैत्रावरुण
यशोरनुयाजाः आज्यद्रव्यकायजमैत्रावरुणः पशुपुरोडाशस्य अनयोर्नाभेदात्कालभे

चौ ५

आ ८

दे॰ भा॰ ६
२७
37

भेदाद्गुणाभेदाच्चत्वे च गुणोपकारेण न संभवतीति द्वे पक्ष एवाचार्येणोपन्यस्ते सिद्धान्ते न स्व
क्रियाजन्यस्य समानार्थत्वादित्ययमेव यदुक्तं चोदनाभेदात्कार्यभेदाच्चत्वे च गुणोपकारसंबंधो
न भवतीति अत्र ब्रूमः यावत्तन्त्रेण गुणोपकारसंबंधः प्रसंगान्न्यायेन भविष्यति तथा हि अं
गोपकारस्य स्वस्थानेनासामर्थ्यादित्ययं यदर्थसमनन्तरं प्रधानेन सह संबंधः स्यात् अन्यथां
गप्रधानयोः संगतिरेव स्यान्नेतत् यदङ्गानि प्रयाजानुयाजादीनि येनेनन्तरं प्रधानानि
प्रधानकालेऽकृतोऽङ्गानीति यद्येवमङ्गीक्रियते तर्हि प्रधानयागे कृते तेष्वनन्तरकालीना
नामनुयाजाद्यङ्गानां केन सह संबंधः स्यात् तस्मात्साक्षाद्दीक्षसर्वाङ्गोपकारार्थं सर्वान्तर
वसंबंधोऽङ्गीकर्तव्यः एवं च सति यद्यप्यनयोश्चोदनाभेदस्तथापि प्रयाजाद्याराधजनितमपू
र्वं ग्रन्थस्यमाराविशेषं विद्यमानत्वात्स्वपुरोडाशस्याप्युपकारं करोत्येव यथाग्नेयापे
मुखालिनोऽरीवान्यार्थोऽपि विशिष्यादीनां उल्काहि विलोकनार्थोऽपि भवति अत एवोदना
भेदेऽप्याकारणं तथाकालभेदे गुणाभेदश्च तस्मात्साधकमक्रियान्तरसमानार्थत्वादिति
अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अक्रियान्तरस्य समानार्थत्वात् संनिपत्योपकारकाङ्गयुक्ते पशु
पुरोडाशयागादन्यस्य हृदयाद्यर्थं स्यात् यागस्यात्र पशुपुरोडाशे अक्रियाभेदः यो अकरणं कुतः
समानार्थत्वात् पशोऽक्रियमाणानामाज्यभागाद्यङ्गानां साधारणार्थत्वात् साधारणानि
पशुप्रयोरेनान्यङ्गानि उभयार्थाभिनपुरोडाशस्याङ्गिकानि समानतन्त्रोऽयं पशुपुरो

क्रि ५
प्यो ४
राम २०

डाशोनप्रासंगिक इत्यर्थः अतः प्रासंगिकत्वाभावात्स्वैडांतमेव कर्तव्यं नसवनीयवच्छेषस
मासिः अतएवात्रपत्रसंतः इडांतः समिष्टयजुरंत इति तेनपिष्टलेपहोमः प्रासंगिकसमाप्त्यासर्गात
र्थगतोपेयत्वात्सर्गतत्प्रयोगाकर्मावर्गाः प्राकृत्तागच्छमेरोवभवंति अंगानां समानसंबंधा
त् नसवनीयानामिवेडान्तीमेवसमाप्तिरिति जैमिनेस्तु प्रासंगिक एव पशुपुरोडाशः स
मनेपशुपुरोडाशसंबंधिपिष्टलेपहोमादिकमीयवर्गांत मिडांत एव कर्तव्यं पशुंगे
रसंबंधात् अत्राहपत्रसंवः पशुपुरोडाशस्य पात्रसंसादनादिकर्मप्रतिपद्यते यथा वै
पात्रयोगेनिर्वपणकाले व्रीहि पशुपुरोडाशं निर्वपसेकादशकपालं द्वादशकपालं
म ७ वा यदेवतः पशुस्तद्देवतो भवति हविः कृतां वाचं विसृज्य पशुं विशास्ति हृदयं जिह्वा व पि: ८
क्षो यकृद्वृक्कौ सव्यं दोः उभे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदत्रतीयमिति दैवतानि दक्षिणा
दोः सव्या श्रोणिर्गुदत्रतीयमिति सौविष्टकृतानि क्लोमानं पुरीततं वनिष्टुमवदधी
वेडोजघनीमित्युद्धरति गुदंमातिर्यग्बीबनि कुल्वे बारिरिसं भेष्यन्ति मा विपर्यासेर
सर्वोभवत्पुरस्ताद्विवेकुंभ्यां पशुमवधाय प्लक्षे परीत्य हृदयं शामित्रे श्रपयति अथक
ननादिकर्मप्रतिपद्यते वपया मवचर्य पुरोडाशेन प्रचरति अस्ते वा पशाविड्ढाग्निभ्यां पुरो
डाशस्यानुब्रूहीत्याग्निभ्यां पुरोडाशस्य प्रेष्येति संप्रेष्या विड्ढाग्निभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमा
नस्यानुब्रूहीत्याग्निभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमानस्य प्रेष्येति वा गन्ये नुब्रूस्वपत्यप्रेष्येति

दे॰भा॰ ३८

३८

न्यामद४

स्विष्टकृतः समैषो प्राशित्रवदहायेऽनयजमानभागं हविराहुनीध्रमन्तीनांडांतः संनिद
न उपहूतो मैत्रावरुणा यष्टाभक्षयित्वा दर्वेवस्मस्तरे मार्जयित्वा स्रुवेणायष्टुहाम्पस्यायद्
संवेदेनोपयमभद्वि॰ पठन्तीत्यर्दु॰ हविःशमिनाशि निष्टतमिति नरः प्रसाद्दहाऽर्द्धांछवि
नीयं प्रायत्सीयमिति कात्येव स्या[illegible] वदानानि प्रयय निष्टतेहृदयमसभिन्ने व
क्षाअभिर्दे ऽतिगुद्दवनिष्टगतीत्वात्वानस्मिन्नवधन्तु यौस्वगुरोडाशापया त्रेशावमपुन
र्जिपदेवसः पशुस्तदेवसंज्ञो हि मयकारह शक पासंवा प्रयायता दिष्टुस्म मादिस्मिंधाद्युत्य
व हिरा ऋद्ध्या निनयजिष्टतेयशो पशुपुरोडाशे नप्रवर निवर्हिवहवः पशवः पशुपुराडा
शावास्तु ज्ञोहूयम नोपस्तीर्य जुह्वामवदायाभि घार्यौ यमस्य वदायानभिघार्यौ न
मस्याभिघारणमनुसो विष्टतनमभिघारयेद्यन्न्वकेचस्यहो पम नदेवमेवकुर्यादि
ह्यग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीत्याश्राव्याहेह्यग्निभ्यां पुरोडाशास्यप्रेष्येति स्वेस्वि
ष्टकृतः प्रवरस्य नये पुरोडाशस्येति संप्रैषः पुरोडाशयाः पुरोडाशानामिति वेडा
मुपह्वय प्रवरास्रस्तुवेणा वेदे यथामेना दायाहा प्यतं हविः शमिता इरिति पृतमि
ति शमितापसा हेवं मध्यप्वंगत्वेति अन्तः पशुपुरोडाशो पात्रासादनादिमागव
दिहर गाणं संनिपत्या यकारकं सर्वेपप्रकृतं वैआराडपकारकं तु प्रयाजादिपाशु   एम॰
कमेवान्नत्रम संगाडपकरोति साधारणामेवाभवतीति सिद्धं पर[illegible]देस्मिरणाधेनुर्वेवा   ३८

रोवा॰ मार्जिते सन्निधानात्पशुपुरोडाशोऽमार्जनान्तेगवाविजातीयः पशुर्द्दृष्टिसिरागा भ
यवाधेन दृष्टिसिरागा अ यवावरइतिवरशब्देनाह्लि गमिसविते हिरण्यवस्त्रगवादिकेय
ते यजमानेन दातुर्णा नेनदमिधीयते मार्जितइतिग्रहणाच्च भागपरिहारोपि यष्टि
ग्रमार्जनेनपवित्रयतिपशुसनन्तरमेव यागानन्तरमेतान्कर्तव्यइतिपुर्ते अपरेत्तु इथमेव कु
र्यात्पुरोडाशोऽयामेवोप ता यां दृष्टिसिरागानयेदितिवचनादिऽभेस सर्वमेव दृष्टिसिरा
दानमिच्छन्ति तेषां मार्जितनरस्तुतरस्त्वेसंबध्यते मार्जितेशामितारं शास्तीति एतेच
आरभ्मार्नयुक्तमिवभाति परंतु मार्जितइत्यप्यवच्छेदरस्त्वेरासंबध्यमानोप्यर्थ एव
भवति मार्जनानन्तरं शमितुः शासनस्याप्रतिविरुद्धत्वात्यतो पशुपुरोडाशेनाप्य
यो पशुपशुविशास्तीत्युक्तं अतो मार्जनानन्तरं सर्वं पशुविशासनाद्यधिप्रवर्णान्ते नतः
शमितुः शासनमिति तस्मात्सर्वसूत्रेयोगोवापन्नो मार्जितइत्यस्य संबन्धः अत्राचार्ये
णापवृधि अथपराणानन्तरेपशुपुरोडाशस्य विधेः सन्तु वपामार्जनानन्तरमेव कर्तव्यः श
नयपितयाश्रुततात् यदेवस्कपशुर्भवति तेन दैवतं पुरोडाशमनुनिर्वपतीति निष्कृत्याथ
यदध्ययाप्रवृते नेन पुरोडाशेन प्रवर्तनी सुत्काअ प पशुविशास्तीत्युक्तं तथा अभिषे
वनीयेपि सर्वेष्वीष्टनेसरूपवसप्ये गीषामीयं पशुमालभेतेनस्य यागाथ व यां ग्निषोमी
यमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रूयते अतो वपामार्जनान्तरा वपाप्रचारासाहना

उपद

दिमार्जनान्तः कर्मोपवर्गो वा पशुपुरोडाशः कर्तव्यः ततः पशुविशसनादिषु स्वायाजि
काय वहनमपसे पयोनं ततः शमितारं शास्तीति अथ पशुं विशास्तीत्यत्र हरिस्वामिनः
हृदयादिभिन्नोव हृतनाम्नेतेः पशोर्विशसनमपि प्रा मेव कर्माधिकृत्यते पशुपुरोडाशप्रचा
रोत्तरकालं कथं नाम विशसनं स्यादिति विशास्तीति शास अनुशिष्टौ इत्येव धातुर्विप
र्वो विशसने वर्त्तते कः पुनः पशुं विशास्ति शमिता कुतस्तत्र विशसितुः स्तुः प्रच्याव
यितादित्यादिना तु शिष्यमाणत्वात्तन स्य च प्रच्याप्य छाछद्धविः शमितुरि त्यत्र शमितु
रेव दर्शनात् वैरग्यानाराध्येनं पशुं विशास्तीत्तमाह त्रिः प्रच्यावयतादिति प तेन स्या
र्थे यः एनं पशुं विशास्तीत्तमाह त्रिः प्रच्यावयतादिति माध्यंदिनानामपि विशसनानं
तरं त्रिः प्रच्यावयतादिति मंत्रः पठितः सलिङ्गत्कारार्थं श्रुते श्च शमितुरनुशासनवचनं नि
योऽप्यस्ति तस्माच्छमितुरपि पशु विशसनं श्रुतिमत्त्वं आचार्योपिन वैवास्तीति साधी
प एवं वेदं मन्ते ७ शमितारं शास्ति त्रिः प्रच्यावयतादित्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुता
घृताय पश्चात्युनर्दे हविः शमितारे ति नि तमिसिवभुतान्नश्वतेन भगवान्नम्रजस्त्वेहोति
अवदानान्मुखायां प्रक्षिप्यानन्तरमेव शमितारं शास्ति शिक्षयति त्रिः प्रच्यावयता
दित्यादिना अथवमपीहे शमितः स्वं पशुं त्रिः प्रच्यावयतात् प्रच्यावय त्रिः पशुमुत्कार
ये सर्वः त्रिः प्रच्युतस्य उद्धेमायजनस्य हृदयमुपरिष्टात् प येति पत्रवदातां कश्चित्स्वच्छातप

प्र२
ठ५०
स्म॰
३६

श्रु

छेत्कथं शृतं हविः शमितारित्येवं न तावच्छृतमित्येव ब्रूतात् न ह्यत्र हि पुनरेवं ब्रूतात् कथं
शृतं भगव इति तथा एवमपि ब्रूयात् कथं शृतं हवीति एतद्रूपं भवति शृतमित्येतावदेव
प्रतिवक्तव्यं भगवच्छ्रवो ब्रह्मणो वा न परन्तु ब्रह्मराजीय इति अनेकपाशुके तु त्रिः प्रश्नु
तयानं हृदयेऽनन्तमेकुरुतात् इति पशुहृदये त्रिः प्रश्नुतानो हृदयान्तु नमामि कुरुतादिति व
हृदुष्वविपरीतामः केवित्वनुतस्यपस्य पदस्य हविः पर्त्वेपन्यमाणानन्तह्नमिच्छति
तद्युक्तं अस्य पशुपतायः शृतस्यैव प्रकल्पितत्वात् तत्त्रिः प्रश्नुते पशाविति तेनास्या
विपर्यस्यनेकले पथार्थे महाभवस्यैव अत्र हि अतएव सर्वे त्रिः प्रश्नापयतादित्येवं य
त्वाद्वादिति द्वितीयं अतस्तृतीयस्य पनेशमित्रनुशासनायन्तेतौ तेन कस्यैव तृ
तीयशमित्रनुशासनप्रसक्तिरानव्ये पूर्वानुशासनस्य कार्यस्य प्रातः सवने एव
त्रिः प्रमाणत्वात् तन्नैव कर्तव्यं त्रिः प्रश्नुते हृदयं ...लक्षणमं करोति एवमनुशि त्र ६
ष्टः शमिता पशुं त्रिः प्रश्नावयति त्रिः हृत्कालयति तत्त्रिः प्रश्नुते यशो हृदयं प्रक
ल्पस्यान्तिः कृष्णनिःकाशणावहनानात्तमं करोति उपरिष्टापयती स्वर्धः तत्त्रिः
प्रश्नुतो यशो हृदयं यव स्यात्तमं प्रसवद्धाती निष्कृतेः पूर्वस्यायामरमो हृदय
चार निःकाशनानन्तरं शृतं ...समो कुर्यात् अथ हृदयशूलं प्रयच्छति तत्त्वयच्चिवांप
रास्यन्ताप्रशतिष्कृतत्वात् शमिता हृदयशूलमध्वर्यवे प्रयच्छति समध्वर्युर्हृ सा १

दे॰भा॰१
४०

इयमत्रेनवधिष्ठानाथ्पशुर्विशिष्टवेदर् अथायमयवकाम्नं यावत्पशुर्मित्रदुपधारयेदि
स्पर्शे जुहुयात् पशवस्तस्मा इदं यौप निष्क्रम्य इति अतत्रैव हविः शमितारो निवि
मिं कामं तुष्क्रा पशवस्तस्य अपाली स्थाली स्थस्य पशवस्तस्य एवं कदेशमात्रपवा
ता लोलकात्रैव तेरेशोपनिष्क्रम्य शमितुः समीपं गत्वा अभिक्रामम् अनिक्रम्य पत्ते
हविः शमितारोत्त्येवं त्रिः शमितारं पृच्छति एकवारं अभिक्रम्य शमितः संभृतं
क्रम्य शमितः त्वाद्य तत् हविरिति शमितारं पृच्छति प्रोक्तो तद्देवानामित्याह ओं पां
पु" अतमित्येवं शमित्रा प्रोक्ते तद्देवानामित्येवमध्वर्युर्वै आह ततः पुनरभि
क्रम्य द्वितीयवारं पृच्छति पुनः अतमिति शमित्रा प्रोक्ते तद्देवानामित्य
क्तो पुनरप्यभिक्रम्य तृतीयवारं पृच्छति पुनरप्यतमिति शमित्रा प्रोक्ते तद्दे
वानामित्याह अथ [illegible] कात् पशवस्तस्मा अवहत्य [illegible] धृष्टिरिति तथाभिः सूक्तः प
च्छति त्रिवृद्धिर्यज्ञ इति च अक्तत्वात् संतेमनः [illegible] हृदयमभिघार्य सर्वं पश्चात्
ति वचनानन्तरमध्वर्युः पशुरवासमीप [illegible] संतेमनः इति मंत्रेण [illegible] हृदय
न [illegible] हृदयं प्रथमनिधार्य [illegible] सर्वं पशुमभिघारयति पशवस्तस्मै वे
ति केचित् आत्मनेस परेतन्या [illegible] अथालवृ [illegible] हृदयकं [illegible] धायसंते
मनसा न मनः इति पशवस्तस्मै न हृदयमभिधारयत्यतेरन्तःपरिक्रम्याचमन पशुमिति॰

१रमित्र
४०
स्थाली३
रु ७
तुर्ड
रम॰
४०

कात्र्केच प्रचरस्य प्लक्षहृदयमभिघारयतीति प शुचेति सहृदयमेवाग्न्यभिघारयति सो
भिघारयति संतेमनशलिवक्षनत्वात् ततउत्तरतलेबुरखायानुशासने उद्वासयतीति प
शुमिस्युगत्वात् कृतात्तरतन्नुरखा यानुशासनं उद्वासयंतीति पशुमिस्रकत्वात् नतो
वदानानुरखायानुकृत्यक स्मिक्ष्विद्विपृलेवं शपा-याश्रिक्रयाचेनुतन्कोस्त्याति विधा
यहृदयादीनामेकान्तशानांजोहवानांप्रत्येकं प्रागासनं कुर्यात् नसौविष्टकृता
दीनां नस्त्रीयवेसायाः अवहृत्तयादिसेवहवींषि पशुस्तु ब्रीहयवसत्कृतिदुच्ये
अतोहृदयादीनां प्रत्येकं पागसाधनहविर्द्धर्मीः प्रागासनासादनानां संभवंति म
ध्यास्त्रर्नोर्द्धहविर्हृदनंचभवती तिहरिखामिनिभः पशुसीवपावदत्वादस्विरोर
ताप्रतिप्रस्थाताबेधांसप्लक्षशाखा सवयति पशुसीवपावदत्वापशुशब्देन
हृदयाभीदीन्मवदानान्युच्यंते असिब्धहृदयैहृनानाक्येः तदुभयंवयावद्दित्वेनरा
दपाग्नीहत्वावेधांदस्विराजतोवदेदस्विराभागदस्विरामेवारितोदेशेवहिर्व्यासाद
यत्यधर्वेः प्रतिप्रस्थानातुप्लक्षशाखास्तृहृदयादीन्यवयतीति अवखंडयति अ
सिनाछिनत्तीत्यर्थः उत्तरतआसादनेनप्राप्तेदस्विरातइतिवचनादस्विरातआ
सादनं पशोः सान्नाय्यविकारत्वात् दध्दुखासन्नासिवा सादनेप्राप्तेवेधामितिवचना
देधामासादनं अथहतानपात्रेप्रतिप्रस्थातुः श्रवणात्संभवेतानम ध्यवीरेव जोहवा

दे॰भा॰ष॰ ४१

वाहिष्ठि प्रत्येकं मंत्रवत्सा सात्त पुरस्कंस्थां आनं[ ]नेन जाघ[ ]न्यु वसा का[ ]ल्पी मा
सात्त मालेमध्य सोविष्टकृतानां भागावदानानां वासा[ ]ना[ ]भमेनभवतनंजघ
नेनचाल्पाल्पा लमंतरेणा पृ[ ]वाधिं वहरं तिर[ ]णालो निधाय प्रतिप्रस्थाता वद्यति
प्लक्षशाखानुत्तरबर्हिर्भवति ना अध्यवद्यतीति श्रवणान् नाऽत्र सशाखा अधि
तासा मुवर्ये वद्यति अवखंडयती स्पष्टं जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्यां
पार्श्वं च आसादना सं भवनानंतरमध्वर्यु जुहूपभृतोराज्यमुपस्तृणीते ततो वसा
घेमहवन्यां ततः प्राशित्रहरणेन ततः इडायाम्यामिति अथास्य मुपस्तृणीते जुहू
वोपभृतिनवसाहोमहवन्याः स्थमवत्तधान्यामपबर्हिर्णयैकत्रावदधाति जुहूं
योपभृन्निवेति श्रवणत्वात् हवनः इति होमः वसावासो होमम्ध्य वसाहोमः सद्रूपते
वसावसाहोमहवनी वस्कृकृ छिती यावद्धः समवत्तधीयते यथासासमवत्तधा
नीइडा यात्नी स्पष्टं मनोता यहविषो वदीयमा[ ]स्यानुब्रूहीत्युक्तः कवार वद्यति
यथा तं छि[ ] मनोतायै हविषो वदीयमानस्यानुब्रूहीत्यध्वर्युणामैत्रावरुणा
प्रत्युक्ते सति प्रतिप्रस्थाता यथोक्तं छि छि रिति मध्यात्स्ववोर्हादिष्व त्कवोनुकव
मतो स्व छ ति एकादशावैयशो स्वदानामि ना निहि हि रिव घती ति शा खांतरात्
अपष्ठतानामपि छिहिरिवदानं भवति गुदं[ ]धा कत्वावद्यतीति विशेषात् उपरिष्टा

न॰ ४ .... दे॰ ४ .... दे॰ १ .... न्या॰ १ .... प॰ २ .... न॰ ४

हिरभिघाररागानुपदेशाद्यावद्योक्तक्षिप्तिजोहवानिजुक्तासौपभृता न्युपभृतीति अ
शेषेषु दक्षिणीये गुरुदक्षिणीये अशेषेनिःशेषे अवद्यति हिर्हिः गुदंत्रेधाकरोति स्थविमो
पयङ्गामध्यमस्थूलंद्वेधाकृत्वावद्यतीति तथा गुदं द्वेधाकृत्वावद्यतीति क्रू त्रयोरेव वि
हिरवदानधर्मवशात् वपायां [illegible] अत्र जुहूपभृतोर्वपायां हिरण्यमवदधाति वपा
वदिस्तुपस्तारानंतरं प्रागुपरिष्टादभिघारात् तथैवक्तत्वात् अन्वायत्तं च अंतरा द्वि ४
जुहूमाहवनीयं च दक्षिणा गातिहृदयं च वक्षश्चाध्रवेतावा दक्षिणास्थं पावे द्विश्रोणपामा
सौधापस्तुरीनि जुहूपभृतोर्वे साहोम हवन्या समवत्तधान्यामिति जुहूपभृतो दि
राप शकेसावद्यधायवहि विष्णुस्य शाखायामवदानान्यवध संप्रैष्यति मनोता
६७ यादस्यादि [illegible] केवव अ[illegible] हृदयस्यावद्यन्नाह मनोतायाः इति आपक्तं चवस्र वे सौ गे ७
विष्टकृतानामन्[illegible]कृदवदानस्त्रके यथोक्तं देवतानां हिर्हिरवदायद्वकामव
स६ दधात्युपस्तृतिसौ विष्टकृतानां स कृत्सु हृदिति [illegible] स्तु वे सौविष्टकृतानामवंस कठ५
वैषां हिरिति अथ मनोतायै हविषो मुंचाव आहेति मैत्रक स सह हृदयस्य वा यथ्यवद्य
तीति ष्कृतं तस्मात् हृदयस्य मांसपिंडस्य केदृशमिति शेषः अवद्यति अवरव
उपनिमध्यं पर्वार्द्धं च अथेयप्यमं [illegible]कायपेक्षयेति हीरिवामिनः तथा च [illegible]का
यैसाहीयपर्वार्द्धा [illegible]निष्ठसयथवस्यति सत्त हिननाप्यैकचरस्य [illegible]स्मा यथापर्वीयो

ऽपतनिमित्तोपवरनिष्ठोकूपोर्ग्यं इत्येधाकरोती स्यविमोपपत्तोमधं इत्यक्तो इदेधाकृत्वा
वघसलिमंत्र्यंगेवथैकवराथैक्यारोरेतावन्तुजुक्तामवघती तिक्रमेरोतेषांजुक्ताम
वहानश्रवरात् स्तुकामवतानामुत्तस्यवेहमोवस्यतेवधकृते तु हेतिपानित्तुकामव
हानानिभवंतीति नहारेणाहरूपादीनां हविषांप्रधानयाग साधनत्वेवसेत्स्यती
सवमर्थमेतावन्तुत्तकामवघतीतिवचनं ननुवोरकेनेवमुक्तामवहानेपाप्रोत्ये
वृकिमनेनवचनेन नैनत्स्वं पृ[illegible]रूपादीनांहविषांसिद्धस्या[illegible]दंपयपरनिवननेन
तः स्यात्पयसस्त्वत्तुकामवहानं अपत्वग्नीषोमीयपशुनापसुपत्तिष्ठनिर्द्दनिवच
नेसत्तियथोरवसकत्वस्यमध्ये ऽवोदो वहानेजुहोस्याम्नेहरूपादीनांनतथ्युसह
रूपस्यैवाग्र्यवघती स्यादीन्यपिक्रमदव्यविशेषप्रहानारविधिवाकान्यैवमवति॰
होमश्चरणावधागसंबंधेसतिवाक्यचयस्त्वहानंपश्वपेतिनस्यकार्येणान्यवहाना
सिद्धेर्नेनर्इतिनद्दर्मान्मध्येस्ववोदो देशादीत्वपंसेने नस्माद्नावन्तुजुह्यामवघ
तीतिविधिरेवायमेवस्यामवस्थायाइतिनिर्दृष्टवंशेनिष्का पाः रसनापाः अवघ
तीति सर्वेत्रसंबंधः अपवनसः कोऽस्य अपप्यएकवास्यदोषः हरूपादिष्वेका
स्यापुवरतीस्त्रिकाद्दशावरं दशशाद्लोपपछांदसः एकवाराघे॰ तस्यदोषः सत्पवाहेः
मध्यमेनऽवमवघतीसर्वेः अपयापार्थप्येः अपपन्ननिमिः यत्ततः कालेयस्यासर्वेः

अथ यत्क्रयोः कुस्थिगोसकयोः गुरुमात्रं [illegible] सदृशं मांसं तेष्वेवाकरोति विषमभागेन

स्य विष्टर तेस्य पदुहत्नीयं [illegible] अतिशयेन स्थले तदुपपयक्षः उपपदृष्टं मध्ये नुपन्ना तिष्ठ

संनाति तत्र तद्विधा कृत्वा जुह्वामवद्यति यदु अतिमात्र अतितनु तत्र अंगेषु पम

स्ववद्यति अथैककपालं पुरोडाशः इत्यादिष्वेककपालस्य स्विष्टकृतस्य एक च ४

रणाः स्विष्टकृतः पुरोडाशे दिस्तर्वः साहित्येन तु होमः सह जुह्वामवद्यं पतत इति दर्श

यति अथ यदि तत्र पात्रावद्यति स यस्य होमो दक्षिणार्धपुरोडाशरेति [illegible] पा

तज्ज्ञो हवेत्ते द्वयवृत्ते उत्तरे तु पात्र क्रमाद्देवा पयस्ते वै दितज्ज्ञे दक्षिणार्धपुरो

मः सव्यापार्श्व पुरोडाशेति एतावज्जुह्वामवद्यं तथा अथोपभृति अंगपस्य

होमोवद्यति निवर्तते त्रीणि अंगानि अंगेषु मवं होदक्षिणांगं तस्य होमो द

क्षिणावाहोः मध्यमनारकमवद्यति गुदं गुदत्वं मध्यमांकं तत्स्वकसमेवद्विधा

कृत्वावद्यति उपभृति गतानि तत्त्वा पितृहरया दिव तन्मध्यपरवहिर्द्वावदाव

किंचिदर्धाशेष्यवपतीत्यर्थः अंगानि अंगेषु मवापाः पुरोडाशः सव्यापाः उपभृत्य

वद्यतीति निवर्तते अंगत्वं दक्षिणास्यदेहमः सव्यापार्श्व पुरोडाशोवा शेषा नास्य

नीति दक्षिणमेव अथ हि रत्नपशाकलावद्यति जुह्वांवा पभृति पतत्कनवा

न अथा परिवाद्दस्या भिधारयतीहविकेकं प्रत्येकं न हि दूपभृति एवंतावदे

नानि जौहवान्यौपभृतानि ध्रौवाणि नानि । एवं चोपरिष्टात् समिद्वारे तायां गायानुप्रवेशो
ऽस्यन्ते अथ भृतानां सोविष्टकृतव्याग्रसंदेधः ततश्च वषट्कृते चाग्नायाम पिवश्च
सकेोहृदयादिसृतानं तथा वषट्ताना हि दोग्ना सा पसोविज्ञा स्यते यथ यन्न मी
क्षो दिघ नि वार्त स योनो नकस्य ना पर सकृयो रि ति शोस्रवेः शिरसः असखा वा हू
मस्कस्त कयो श्रु विदिकयोः अनुकस्य का पर्वशस्या त्र्यवासकृयोः श्रा शि
रस्फलकयो श्विपिट योः पंचावत्तिनो हृदयादीनां तत्र वचना द्वि द्विरेवावदानमिति शा
स्त्रीय पिकायां होसीति वसां गृहीत्वा द्विरभिघार्य प्रचुतमिति पार्श्वेन ठ॰ सृ य सि
नावा रेडसीत्यनेन मंत्रेणा वसा होम ह वेन्नाय यथा कथंचिदेव वसां गृहीत्वोपरिष्टा
द्विरभिघार्य प्रचुत मित्यनेन मंत्रेणापार्श्वेनाज्यं च सांवसं सृजति मिथु पश्चाज्जुलय
तिअसिनावाकरदरिकयाद्वालयति अथ वसाहोमं गृहीत्वा ति रेडसीति अथो परि
ष्टाद्विरामस्या भिघार यत्स्यपार्श्वेन वा सिनाया मपोनि प्रयुनं च्छे षद नि ष्कनु ला
त् अत्राप्युपस्तारानिघारो ध्रुवा या एवज्युहोतिवान स्मीं शोषमिडा यात्रा सि
कंकोड मनस्थी निय पा स्यति श्रोणि वर्जे वसा शेषमिडायात्रा मा सि अनिनीय
कोऽरे वसो ऽव शिष्टं मास्यनिम स्थि पतिअनस्थी नि वनाहप स्थिपर्यां ता न्यनस्थीनि
हृदयं मिकांयकृत वृक्कौ चे स्मेना निश्रोणीवजे दक्षिण श्रोणिकोर्वरिता सव्याश्रोणि

त्सृदसिरणाणिशवचाचतात अवयवशृच्चरिशिष्यतेततस्समवक्तधान्यामानयतितद

यंमस्पतिजिह्वांवक्षसन्निमसनंतेस्तेवनिधुमचेयशिष्ठाद्विराज्यस्याभिघारयतीति

श्रुतत्वात पूःवसायाः परिशिष्यतेततस्समवक्तधान्याभिडयाश्यामानयतिश्राणि

वतिनत्रहृदयाद्धीनिशेषमस्ताभिप्रास्यति वसः क्रोडं ततिमकालिपक्वं मतस्येद

क्रो वनिष्ठुस्थलांत्रमिति मक्रतितःभामत्वाद्विजातः पूर्वतरंजोह विष्याद्विड्:

प्राशित्रावदानकार्ये ततइडायाश्चवसास्वेवनादि आपतंवःसमवक्तधान्यांपृषदा

ज्यानीडमवधतिनिष्ठुसहपंपड्योवावनिबोःमहमादनस्थिमिरिंडंवद्धयतिकोः

मानेष्टीहानेपुरीततमिसन्वेपनताावसेवतोनच्चंसोविष्ठकृतान्यवधतिसोविष्ठः

कृतान्यवदायनतावत्सेवहोतव्यमेडान्यवधतीति अतश्चात्रावदानंमतानांतेनम

वेतिवचनात पर्वप्रधानावदानं ततसौविष्ठकृतानां ततऐडानामितिक्रमः प्रा

शित्रंतुकास्यायनापुनेवमानवकाढस्त्रेधुशतनयथे पदितेनास्ति संघस्यायेढ

निकारणावकोवार्येष्वकतेय्यत्वेनोक्तंभस्त्रेपनेनवानुमतोऽन्यमवती सुक्त जाघनी

गुदंमिधायाहेंजाग्निभ्यांच्छागस्यहविषोनुब्रूहीति जाघनीगुदंचजाघनीगुदस्तनि

धायवकृविस्तुगमेदेवस्याप्रेयिवापसेवत्समारांप्रकारेणपश्रुसंयपोनिचक्रत्वानतो

मेत्रावरुणंप्रसचर्दुरातहेंजाग्निभ्यांछागस्यहविषोवरुहीत्सेवं एतदपिमयोगपि

वधायूप्स्तेपगंतव्याभिघारयति॥ षडाघतिहृदयं जिह्वोवक्षोयत्तदृक्की इत्येताति॥ शाखांतरेश्रूयते॥ देवतान्यवदार

वे॥

८७

२५

इ॰ भा॰ ६
४४
५५

क्रार्थं । तेन पशोः सर्वार्थ छागस्य प्रज्ञायते छागस्य सेवनमपि ज्ञेयं आश्वावाहे [illegible] म्निर्भ्यां छा
गस्य हविः प्रैष्येति ततः छागवपाञ्जातिदेशं गत्वा आश्वावेषु म्निर्भ्यां छागस्य हविः प्रैष्य सेवं
मैत्रावरु[illegible]प्रसादाहोतः नद्यपि पयो जग्धि सार्थमेव आश्वावरुणांतु प्रातमेवप्रैष विशेषा
यैमनुष्यते प्रस्थितमितिय प्रस्तुते प्रस्तुते शवेन सर्वनी[illegible]पशोर्हविः प्रस्थितमेष्य
सेवं वाक्यं न प्रस्थितमित्याह प्रस्तुते प्रस्थितमिति श्रूयते तान् अर्द्धर्चान्ते याज्याये
वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति याज्यायेः इति यष्ठ्यै च तूष्णीं च ज्याया
अर्द्धर्चान्ते अर्द्धर्चे योरन्तरा[illegible] एकस्मिन् [illegible] उक्ते द्वितीये वानुक्ते वसाहोम इत्यपाव
सायाः एकदेशं जुहोति मन्त्रेण घृतं घृतपावान इत्यनेन मन्त्रेण हवनीयस्यान्तरत उपविश्य
सप्तवेधकं चोक्तं स्वाहा स्विष्टेन वसां जुहोति इदमन्तरिक्षायेति स्वाहा ततः [illegible]छागपशुनये
जति देशं गत्वा वषट्कृते होहवानि जुहोति अन्तरे याज्यार्द्धर्चे याज्याये वसाहोमं जुहोति
जुहोति घृतं घृतपावान इति श्रूयते तान् तथा वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वाम वहानानि म
वतीति वषट्कृतत्वात् यानि जुह्वा हृदयादीनां पशोः स्थानीयानां हविष्वमवसीयते ।
पशोस्तु हविः प्रकृते हृदयाक्षरणादि यथा गवां शाखोपस्पर्शनादि तत्पाठ[illegible] इति
हीरस्वामिनः विरोधाद्वसाहोमः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकः इति माधवाचार्याः तथा चाप
स्तंबः याज्याया अर्द्धर्चे प्रतिप्रस्थाता वसाहोमं जुहोमं जुहोतीति उक्तं चैतत् विनाव

य४
३७
एम॰
४४

वनेऽध्वर्यावीयोगार्थे गतस्यैजनिस्यानास्य स्वागुमनस्यापुर्नत्वात्। तदुक्तं वचनविरोधाभ्या
मन्वद्य्रति दैवतर्थं हुत्वा प्रचरस्विताभावत्वानु ... वषट्कृतस्योपप्रान्याहवनस्पतयेऽनुब्रूहि
ति दैवतं प्रधानदेवतासंबंधिद्रव्यं यजुः कामवत्तं तदुत्वा जोहवं हुत्वे सर्वेः ततः प्रचरस्विता
भावत्वं ... वषट्कृतस्योपघ्नतः वषट्कृतस्य स्यालीनः वषट्कृतं गत्वा। वनस्पतयेऽनु
ब्रूहि स्वयं मैत्रावरुणं प्रयथा ... इति प्रचरस्विताय ... मितरस्याप्य ... निवृत्तासार्थे
... अस्मिन्पक्षे तरस्याप्य ... भवतीति। अथ पशुका वषट्कृतस्योपप्र
न्याहवनस्पतयेऽनुब्रूहीति प्रकृतत्वात् अनुवाचनादि पूर्ववत् होमसंबंधस्तस्य वषट्कृतस्य
प्रागसाधनमिति गम्यते। स्थानसामान्यात् ... धिकारो वनस्पतिर्देवस्य इति ह
रिस्वामिनः। आपस्तंबः प्रस्ताव ... उपस्तीर्य ... वषट्कृतस्योपर्य ... द्विरभिघा
र्य वनस्पतयेऽनुब्रूहीति काठकेन सं ... विवधात् ... वनस्पतिना चरतीति। आश्राव्या
ह वनस्पतये प्रेष्येति ततआश्राव्य वनस्पतये प्रेष्येत्येवं मैत्रावरुणं प्रेष्येति वनस्पति
याग स्विष्टकृदधिकारं केचिदाहुः अपरे तु द्रव्यसामान्यात् ... विकार ... नस्वि
ष्टकृदधिकारताप्युक्ते। उभयोः ... देवतासंबंध ... सामान्यात् स्थानसामान्याच्चे
त्वा समानीयसौविष्टकृतं ... गृहीतं वषट्कृतं वनस्पतये हुत्वा स्विष्टकृदधिकार ... न
रादेव ततः अपभृतस्य ... नाव ... समानीयासौविष्टकृतं यागं कुर्यात्। आश्रा

हं-भा-१ ४५ ४५

माहवनस्य नये [illegible] ष्ठे तिव षड्भिर्जुहोतीत्युक्ता अथ यानुपयष्टृ स्यषहा
नानि भवंतिता वि सम्मान यमान आहाग्नये स्विष्टकृते जुहि यांश्चा याहाग्नये स्विष्टकृते
प्रेष्यति व षड्भिर्जुहोतीति प्रवरात् [illegible] यम नःस्वकाशाज्जुहुका समान यनं कुर्वं स्विष्टकृतो
नुवावनं कर्त्तव्यं अथायायानुपयष्टृस्यव दानानि भवंति तानि सम्मान यमान आहेति
प्रवरात् प्रतेयस्य वादिशोव्याघारयति वसा शेषेणा वाजिनवत् यजति स्थाना त्वसे
सजुहोति स्थाने प्रसागस्य वानत्र स्थितो वाव्यवौ सव्ये कृत्वा वसा शेषेणोव्वा जिनव
दिशोव्याघारयति यथावाजिन शेषेणाया दिश्याघारणामुक्तं तथैव यथैः तथा दिशो व्या
घारयति दिशः इति प्रति मंत्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात् प्रथम मनुक्रमाम्या मध्येयवोर्ध्वंचेमेवं वा
जिनवच्छेषमपि मयाशंवाह सर्वं जुहोति इयांस्तु वाजिनवदिश्यान्निदिशो विशेषः
वसाशेषं सर्वमपि जुहोति नयमार्थमेव शेषयति अपरे त्वत्रायाकावष्टम्भे वाजिन
वद्याघारणास्यैवान्निदेशो न भवत्य अथ दिशो व्याघारयति दिशः प्रदिशाइत्यादिना
व्याघारणा मात्रस्य वरागताव नमा त्रस्यैव सत्वरणाद् तस्मात्सं [illegible] होतीति सत्स्थायम थे
सवाशिं [illegible] सर्वमपि यशुं जुहोति होमेन प्रतिपादयति सं [illegible] नानंतरं नयाचष्टयते
अथ यशुं हं संप्रशातीति संप्रशान विधायनात्स्त्वा आहनधेत्रेन चम होषीनः कृत्वा
न एनेपशुमेध्यः प्राणाइति मंत्र वचनेन कृत्स्नं परि परांकृत्वा तत्रैवावा हवनीये अनुसम

वं जु ४ राम ४५

स्पतिर्जुहोतीति अयुक्तमेतन्मतमिति हरिस्वामिनः यतो ना[illegible]वविधिः किं तर्ह्येवंवश
मात्रमेव न दिति ॥ तेदृग्धाराग्रस्तिपश्चेः संस्पृशन्ति दिस्म्रुधाराग्रानन्तरं प्राकृतस्थितिधा
नाईदृग्धाराग्र इति मंत्रेराणपञ्चेः अत्र शिष्टनिशेषम्नतानि यस्य वहनानि संसंस्रतिभास
मेते अथ पश्चेः संस्पृशन्तीति सूत्रव्याख्यानं पश्यस्पैकदेशं सांगं कलेवरं प्रबन्धं च यस्त्व
नुस्मावशिष्टं तं संस्पृशन्तीति हरिस्वामिनः तथा च आपस्तम्बः अथ कतशी[illegible]वि
र्धितिनां सर्वोर्नानूकस्मना यस्मात्तोरस्नेव देयान्येतानि तानि निश्चेतः संनिधापयसंस्पृश

प्रचे॰

स्येत्यादृग्धाराग्र स्थपहविषा[illegible]स्तीति सकलान्येवैतानि दैविकसोविष्टकृतो[illegible]संनिधा
पयेद्भावेनृत्य स्वभिमृशतु मया निष्पन्नानिमं दृश्येनेनेति धर्तस्वामिनः एतन्महि संस्पर्श
नस्य कालान्तर इति सा स्मृते पुरोषस्नापिमत्रिपक्षिर्गुने स्यात्रिप्रायः अथ संस्पर्शनस्य का
लान्तरमाह अवदानमवेज्यमानस्यमानार अथ वोरडामवदायमत्रन्मास्याकज्ञायज्ञीगुर
निधानोत्तरकालं श्रुसंस्पृशन्ति अथ वस्तुतः संस्पृशन्तिपदस्मनुपनिबद्धमेते [illegible]मपि वध्यंतर

वि५

निशंकमानोपदर्भुविमाथ्यावशेषेनात्रैव संस्पर्श इति कालवद्धये संमर्शन सूत्रव्याख्यानं अ
ययत्सुरेतिशास्त्रांतरसिद्धं मृत्नोत्साकं समर्शनमनुवदन्ति यदस्मेतुपनिबद्धं तेमात्मी
रास्वपस्तेविमथ्यिष्यते विहनिष्यन्त इति शंकमानाः यत्तिरीयाद्धिमापाद्वदन्त्यात्मश
केतनदाअवैव संस्पृशो[illegible] उचितेक्रमे संस्पर्शनं कुर्यादिति हरिस्वामिनः इडामाहरयति ॥

हुता साहवनं संचरणम् सूक्तं प्राशित्र समर्व राणुरकालं वपनं यत्तत्वाहो त्रेऽहगमादय्या तिसम
र्जीयति प्रह्नन्निवर्दवे [illegible] र्दहोत्रेप ह्यये साहि नाष्ठकारेण अत्र चांतराय कार्यात्मीऽहंप स्याह
सप्तष्ठ्यां [illegible] पारणवाद्या ति अन्यथागार्हपत्याहवनीययोः व्यवकस्थान्त दक्षिणो
नहविर्द्धानेच छिद्रजर्द हरन्ति गुरुत्वात्तीयंच मार्जालीयं दक्षिणोत्तराजाघनीमसा हस्व
वे निवस्स्यमाणान्यापालसात्तन् तथाचापस्तंब दक्षिणोन विहारंजाघनीं ह त्वान
याचनीः सयाजयंतीति निरुक्तेसत्ये एकस्य जाघन्यादि पत्नी संपाजार्थी पत्नी हस्तेव
गार्हपत्यं प्रतिनेया दक्षिणोन विहारं वा उपहृतायां च निष्क्रमणी धे [illegible] ना या
मिडायां च निष्क्रमणीधे हन्ति अधर्धीं होतृ अध्वर्धीं च होतृ हन्ति इतरेषां मिषा
गानां नानामयथमेव सम पीता काः तत्र्कोमंयत्नतो गुरीतस्म छ्वये च ब्रीह यजमा
नायेति ततः सर्वे याः स्व स्वभाग भक्षणं इडा पाष्टुस यजमानानां च स्मा मत्विजां भक्षणं
तदुक्तमध्वर्युविकारेषु निष्क्रम्यां [illegible] म से छु मेष्वा व रुणाप्नुहोत्रृ ध्वर्युविकारादि ति
आयत्तन्त उपहृतायां मैत्रावरुणाद्यानमस्यंति प्रस्थानानां समासपर्युविनिष्क्रम
णी धे षड् वनेसंपादयतीति अवांतरेडायां अवांतरेडा वा अध्वर्धीम वति तत्रत्र हो
तुः पारणाच वांतरेडा च स्तानेनकार्य तत्कार्येध्वर्धीविधानात् मार्जितिमेव्युत्तरोः
हो यजमानं गारा नाहरो यथा रूपसीर द्रव्यतेनप्रस्थानस्थामिस मिथमाया ग्नेर्ल्लेखहो

× ३५ नाप उपह्ये

क्रु १

ति॥ इदमहं सरातीनां ग्रीवा अपिकृन्तामीति मार्जने कृते पवित्रप्रतिपत्तिमागमयति हारं च ... तानुस्मुके

समस्तसमिद्यमात्मयन् ...नः प्रेष्यति अग्नीदौपयजानंगारानाहरेत्याग्नीध्रे उपयष्टः उपसीद

स्या ३ — तिप्रस्थातारं ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति ब्रह्माणं समिधमाधायाग्नि... ... होस्याग्नीध्रसमि — सम ३

ति पत्नीं मन्त्रेणासंनिकृत्य स्रुचौ उद्गृह्णाति धां भागधरिहारस्त दिशा मार्जनं ... तनेवम

वति नात्रमार्जितनियमस्तां पवित्रमति पत्न्यादीनामुपस्पर्शनं पत्नीवे कृत्स्नं मेषां मंतरमेव

क्रु ६ — प्राशनं त्रमेषमुपस्पर्शनं तामित्रावरुणानाहरस्वेति दिग्भ्यः एषा निवपति ... त्वरस्वां आग्नीध्र — स्नु ६

शामित्रादंगानाहरेत्यनन्तरं स्वेदिभ्यो रायां निवपति स्वायवयति सामर्थ्याद् हविष्येषा

वेदेः संस्कृतत्वात्तानि वासापरेशाद्भूतसंस्कारा यागमभावरनुस्वे दिवने कारके आह

त्याग्नीध्रः सपस्तुभ्यवयराना अंगारानस्वेवेगाध्वर्युं तत्त्वा अनन्तरस्वाहो भ्यो रायं स्रुवस्यहि नि

र्वपति तत्राव यजइति आग्नीध्रीयाधासोमेहारधिष्ण्ये सोमे आग्नीध्रीये दाशा मित्रा

वा अंगारानाहृत्याग्नीध्रो हो तापधिष्ण्ये निवपति आयत्नेव आग्नीध्रादौपयजानंगारा

नाहरतिहोत्रीयमुपयजति गमित्रशानेकत्वचस्नुवं धत्त्वनरस्वावेदिभ्योरायामितिप्रति

प्रस्थातोपयजति गुदहन्तौ यसवप्रच्छेदमनुयाजे पुसमुद्रं गच्छेति प्रतिमंत्रे अनुयाजे

पुहृय मानेषु प्रतिप्रस्थाता गुदस्तन्तौ वस्वप्रछेदं गुदेस्तन्तौ यं यवदृ त्रिंशिदं स्थापितमा

सीत स्तृष्टि ग्रष्टि वसमुद्रं गच्छेति प्रति मंत्रं प्रतिःस्थातो पयजति गुदस्तन्तौ त्र्ययं औ

२०भा०प
६७

पयजानंगारान्ति स्रुचरे णानि यो मा हरराम्यद्धयायेत्वाबन्ते चवांगारेषु जुहोति तच्च
हस्तेनैवास्ते ह नैव गुदकांडं जुहोतीति शाखांतरे युक्तत्वात् तदा तत्तत् दकोद्याध्यावष
ट्कृते स्यच्छवर्चवेच यच्च यजमानीयपजतीति पथ्याश्वयपजति सउपयजति समुद्रं
गच्छस्वाहेति युक्तत्वात् तन्नभेय एतत्स्वारस्याजेषु एको होतारीन्ध्यावषट्करोति
सनैवषषट्कुर्वंस्तुभयोर्हिम स्वकालेत्व सपत्नी सर्वः परमार्थे नस्यनुयाजेभ्यावष
ट्करोति नैकस्मा अपटलिजेत तनस्था मुपाजपत्तानस्यमानकालत्तावचनेनोपयजो
विधीयत इति गम्यते अध्वर्युर्वेदानुयाजानकुर्वति कृतएततत्तेन पुरस्तादनु
याजेभ्युदंरतीति निर्दिष्टत्वात् पथ्युष्यपतिप्रस्थातोपयजति यजतोध्वर्योर्हि नियज
तिउपशवाह्नानेक मेध्यवचनीयः तद्योगाधर्वतमिति द्वितीयातोनस्मादुपयजा
मिरिति तन्नामधेयस्य निर्वचनं अथ यदुपयजतीत्युपयजामस्यजिवाको तेनो
पयजः ससपियजति शके अपायाः जानंगारान्तिरय्यिद्धवरागान्साहाकारांत्तहो
ममंत्रच्छवरागा च्वंक्य तदर्दिहामा अप्रर्वाएतेदृच्छमाः ततच्छसक्रेदवंत्तमुप
विष्टेनहोतव्यंशाखांतरएव हस्तेनैसेत सिद्धंभवति पथ्याश्चुपयजतीति एषवि
धिः सरसिवावेदिश्रोणयांचोत्तरस्यां मिति शाखांतरं तथार्वाहापसंतवःसुदकां
डमेकादशाधाति यैकित्वासंमिदययोवर्त्तयंस्ननुयाजानांवषट्कृतेनैवधमतएकैकं

ति२
चे८
एम
६७
चा२

गुरुकांडं प्रति प्रस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतेन मंत्रेण प्रतिमंत्रं सर्वाणि ऽ
त्वाभ्यस्तौषधीभ्यः इति वाहि विलेयं भिपञ्जमनोमेहार्दि यच्छेति जपानि यवस्त
मजुष्टामानी यवषस्त्पयानीलुपध्वनं ते तानि नैकादशानुयाजान्यजति देवेभ्यः
प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति प्रैष्येतीनिरंतरं स्वान्यजमानः प्राकृतैरस्मिंश्च पदानीति का
ठके नवौयजः यवस्तोनैकादशानुयाजा [illegible] स्वाहेति गुरुकांडस्यासेभिरंतस्या
यावत्तावत्समुद्रं गच्छ स्वाहेति प्रतिपंचमिति केचित्तु अथ यदुपयजति पश्चात्स्तु
पजति अथापूपयजति सोऽस्य प [illegible] ति यजति एव स्थावरागावरे दोदीर्घा
वषट्करोतीति यावरागावेद्यायजति व्वभिछंति तेनैव पलत्तरस्रां हृत्वदानमभिघा
रयोश्च कलापस्ति वषट्कारस्य प्रदानं कुर्वीति उपयच्छ इहपसीदेति ध्व नाहपविशुष्का
मदेति अत्र माधवाचार्याः समुद्रं गच्छेतिहेगुहतवयवरूपहादि तं समुद्रं समुद्र
भिमानिदेवं गच्छ स्वाहा इंद्रष्ट्वे सुहुतमस्तु एव पुनरुच्चार्य इदृष्टव्यं येषु मंत्रेषु
देवतानामयत्वं न प्रतिभाजितं त्वेन देवाभिमानिदेवतां [illegible] स्येति प्रति वषट्कारं कृत्वा
मनोमहेति मुखेनापस्पर्शनं प्रतिप्रस्थाता पतिवषट्कारं एकैकं गुरुकांडं हुत्वासं
वीतमनोमहेति मुखेनापस्पर्शनमुख्यस्यालंभं करोति अथ सर्वविद्देष्ट मनोमहा
र्दि यच्छेति अग्नत्वान अनुयाजान्तेस्वरुं जुहोति दिवं ते धूमः इति अनुयाजान्ते इति धा

यजती ७

जानुत्र ५

दे.भा.ष
४८
५४
पं४

ण्यानां तेन कामं व धावदिवन्ते घ्नमइतिमं त्रेणा स्वरूपं जुहोति यदं स्वरवइति स्वाग्नः न
पा एवैषएतत्छ्य शकलमेव जुहोति दिवं ते घ्नमेणाच्छती ति स्त्रवणात मयोकस्य
जुहांस्वरूपमवधा या तु याज्ञोन जुहोति यांते घ्नमइ स्वाय स्त्रुवः काष्ठकेव सं स्थि
तय जुईलानुवाखरूं जुहोत्यनु पत्नी [illegible] यतम्मिघारितं यांत्तु घ्नमइति प्रतिपत्तिरि
यं वनितार्यं त्वाय यो शहो यो होस तु हुहीतेन्याज्येन होमः [illegible] पशुदेवताय नस्यतिस्या
दि: कृत्वा हनं पशुदेवतावचनस्यति यां सत्त्व्यूहवं ककर्तव्यं वनस्पतिस्तु स्विष्टकृदि
कारः अतस्तस्य व्यूहनेसंकीर्तनेन प्राप्नोति प्रधानदेवतानामव्यूहनेमाम्रेदिति
पशुदेवताय इत्यादि स्याञ्जपितर्शोपर्णोमासधर्मितिन याप्तस्य व्यूहनस्यानि
षिद्धत्वात अथानुनस्याएकत्वाकोलस्तुतामेतम्भावा दृष्टवधानाद्व पशुदेव
तापशुपुरोडाश देवतयोरन्तरेणो वारणं यत्रानुष्टवधानं स पश्रुवा तुमोस्या
दैतत्रमेदेवेति [illegible] देवतानां पशुपुरोडाश देवतानां चभेदो भवतियथा
सौत्रामण्यां तत्रहुरग्नये देवताः पशवो भवन्त्यम्ने देवतः पुरोडाश इति तथा
वैश्वकायशीर्ष च पशुपसवै श्वानरः पशुपुरोडाशइत्यतानन्त्र प्राप्नोति अथ
पशुदेवतानान प्रासंगिकत्वाविशेषा वृत्तयापि भवति एवं प्रासंगिकानां चा
नुमोस्यह विदेवतानां देवससे विकालविरारीतां च व्यूहनेसंकीर्तनेतं कैतपशु

एस:
४८

यत्रचपशु ५

चि२

देवताय हरां पशुपुरोडाशदेवताकुतासार्थमाहुः तेषां मते पशुपुरोडाशदेवता
यास्तमनुविहितचातुर्मास्यहविर्हिविस्त्वहविरादिदेवतानां कुत्रापि स्वहनं न भवति
तेषाममभिप्रायः यथावेकूचानामेवं विधानं परतंत्रो सन्नानामावाहनादि स्विष्ट
कृत्सूक्तवाकेषु संकीर्तनाभावं [illegible] एवमेतेषां [illegible] हनमपि न भवतीति तेषा
हि वचनेन पशुतंत्रे हविर्षि विवाघमानानि निगमास्त्वभंतेइति तथा च यथा
तेषां चोदकप्राप्तस्यावाहनादेरभावः एवं स्वहनस्याप्यभाव एव युक्तः समा
नम्नायान् अमुंप सोयुक्तं [illegible] तरद्वयस्थुते जाघन्या पत्नीसंयाजनं जाघन्या
पशोः पुच्छं स्रुवेणाहविषा पत्नीसंयाजनवत्पत्नीसंयाजान् कुर्यादित्यर्थः अ
थ नाघन्यायत्नाः संयाजयंतीति श्रवणात आज्यस्थाली स्थाने न प्रकृतेषु प
त्नीसंयाजानां द्रव्यत्वादिह तस्या नेजाघनी विधानात् उपस्थानाय न्याजाघ
नीत नस्त्वहविरासादनकाले जौहवानां सादनासंभानंतरं तस्याप्यासाद
नासंभवेन भवतः जघनेभवा जाघनीयपशोः पुच्छमिति हरिस्वामिनः जाघनी
वालाधिरेः पुच्छं इत्यमाधवाचार्यः जाघनीयेन मशकानपनयतीति [illegible]र्त
स्वामिनः तेन यशो एवं इन पत्नीसंयाजाः का[illegible]र्याः अग्राय संवत्सत्र विशेषः
धुवावर्ज्यचतसृभिः पत्नीसंयाजानजितुहोतिरमिरोनविहारं जाघनीहत्वा

ए३

२॰भाष
७९

तथापत्नीःसंयाजयंत्याज्येनसोमत्वष्टारावि स्मोता नावेजाघन्येदेवानांपत्नी
भ्योयघंतिनीयाभग्नये गृहपतये उक्ता नायेहान्द्रेइजामवघं तिनोक्याअग्नीधेलो
पत्येमयघंतिनोसाध्यर्थे वेत्यस्येमयावृत्तणायेति अन्तःमरस्मि थ्यमः संत
वहोमः छन्नाध्वस्यवुधोपानत्युक्तस्वस्थेधो माघनेतिधुरिति धानयपश्च
परिताम: उक्तानामाहवनीमेपत्नीभ्यावघंति उक्तानायाजाघन्याअंतरतो
मध्यवर्तिपाश्वो देवानांपत्नीभ्योवघंति अंतरत्वो देवानांपत्नीभ्योवघंतीति
श्रुतत्वात् अंतरतोधत्नात् अतोमकारोपाध्वानिर्द्दिष्टार्थः इडांव वशब्दाउक्ता
नाया एवजाघन्याः पंचावत्तामिडावघंतिश्रुतत्वात् अंतरतोधत्नात् परिव
सौ यगृहपतये परिवक्षोनानत्वात् विपरितत्वमाकाघजाघन्याउपरिभागा
दन्त्र्येगृहपतयेचतुरवघं ति उपरिष्टाद्दयेगृहपतनपदंति श्रुतत्वात् उप
रिष्टादुपरिदेशास तोमकारोपाध्वानि अग्नीधे वकारात्सर्वेस्त्वोक्ता देवो
धुनीयप्रदेशाद्दत्रीधेभागमवघंति इत्यमितनोविचार्य ति किंवतहो विव
त्नीसंयाजद्देवनाजाघन्यापत्न्या: उक्त पर्वेद्देवनेसोमत्वष्टारावाज्येने
ति तत्रसूत्रकारएववपर्वेयक्ष्यमाह आज्येनपर्वे पर्वयिपमेवपत्नीसंयाजदेव
तेसोमत्वष्टारावाज्येनमिछव्ये कुत: उत्तरयोरेवयागयोजीष माअवदाननापक्

एरे ३

च ५

प्रयः
७९

जा ५

तत्वात् अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयंतीति अकस्य अंतरतो देवानां पत्नीभ्यो वद्यं
त्ति उपरि ह्यस्य यत्र पेग्रहयत्यइति च अतस्तत्नीयवचनत्वे योरेव जाघनी प्रवर्गात्
प्रथमद्वितीययोरेव तेआमे नैव पत्र्येदिति प्राप्ते सिद्धांतमाह सर्वासां घान्या विशेषा

वा ३

त् वाशक्सर्वेयसनिरासे सर्वा अपि वनस्पापि देवता [illegible] घन्येव पत्र्या: नामुने न
सर्वैः कुतः अविशेषात् चतसृष्वपि पत्नीसंयाजेष्वव विशेषेण जाघन्याः प्रवर्गात्
अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयंतीति अथवा अविशेषात् चतुर्णामपि वागांगंप
पत्नीसंयाजत्वाविशेषात् चत्वारः पत्नीसंयाजा इति श्रुतिनिर्देशात् अतश्चतस्रो
पि देवता जाघन्यैव यष्टव्या इति सिद्धांतः जाघन्या एव यागसाधनत्वेन विधानात्
सामान्याश्रुतस्यापि एव च चत्वारि च त्वार्थेन दानानि नोपस्तारमभिघारो इति यातिका
[illegible]त्याभिनय ६ वहिर्हुत्वा गोगच्छंतिहृदयशूलमाहाय वहिर्हुत्वा हृदयशू

सू ६८

लमाहायपयोगच्छंति नउगादि [illegible] गच्छंतीत्यर्थः वहुवचनात्स
र्वे त्विजः सयजमानाः सपत्नीकाश्च सर्वविधे [illegible] पमेव [illegible]
कायः हविर्यज्ञविधेष्वुक्तैक [illegible] आहवनीयंवा पश्चापव्रताद्दीनि
चेत् पशोव्रतादीनि व्रतोपायनप्रणीतादीनि [illegible] निभवंतिन हाहवनीय
मवस्थायवातस्मीहवनीयोपस्थानानंतरंवाहृदयशूलमाहायापः अतिगच्छंति·

दे॰ भा॰ ब॰
५०

50

तेन हविर्यत्न विधेः सुकासद्धये बर्हिहे मिति आहवनीयोपस्थानं तेवेति सर्वत्रिव्रगुवर्हि
हीमां नयेवेति अथाहृत्य यस्प्रेनावमस्थयन्तौ निष्क्रमणात् हृदयं यस्मिन्स्थानेस्व हृदयमस्तं
तेन सत्तावमस्थं अवमस्य देशां गच्छतीस्पुपन्यासमात्रमेवेनन उत्तरत्रैवायत्न विधास्यते
अथ एवाम्यवेस्य अत्र मुख स्वचार्इ स्वव संधिः स्थानं दृपगहे हितिनिस्वे हृत्युपन्यासमात्रं
इतरथान्त विधावेनस्मिन् रसत्तिसो मित्रावमस्थधर्मको यं यागो नामा परिकल्प्येत अथ
वेत्यस्मुखार्इ संधौ हृदयमस्तमुपगहति सुगसितमा[illegible]शावयोसां दक्षिणं वयं हि म्मामायो
मौषधीरिति च" अध्वर्युरग्न्यवेक्ष्यो देकमध्येवनी यं प्रविश्य मुखार्इ संधौ हृदयमस्तमुप
गहति स्थमिमध्ये धोमरं त्ववलात्यवेशयति सुगसितमित्या दिनादक्षिणस्पर्वं तेन मायौषो
षधीर्हिंसीस्वनेन च मंत्रेण अथ एवाम्यवेक्ष्य पत्र मुख स्वचार्इ स्वच संधिस्थानं उप
गहेदिति निष्क्रमणत्वात् हृदयमस्तेनावमस्थं पत्नी स्पुपन्यासा घागा शंकायां प्रसक्तायामव
धारयति अथ एवाम्यवेस्य नान्यत्किंचित्कृत्वेति ग्लायन्तु हृत्पात्रे निषिच्य सर्वैराप्रवेष्टव
वैराप्यास्सर्वैरेवैभिः अहरे निष्क्रमस्मान् हृत्पात्रे उदकस्यपात्रे निषिच्य निनीयपप्योत्कमु
पगहतिं यथोक्त मिति सुखार्इ संधौ हृदयमस्तमुपगहतीत्यर्थः यत्तुअम्यवापवाय
भायग्लायेद्ध्येराप्यमस्य पात्रे निनीनीयपत्रमुख स्वचार्इ स्वच संधिर्मवतित्तदुपगह
हतिमायोमौषधिरिस्यादि निष्क्रमणत्वात् यत्तुअस्तुवायनायग्लायेरुक्तं नशक्नुयात् ततो

भि ६

स्म॰
५॰

यथोक्तमुपगहमित्या तडागादिस्थपाप्रतिगमनाय ग्लायन्मन्त्र मातोगन्तुमशक्नुवन्यत्र ५

येणास्यमुद्रयात्रनिषिद्धोपसद्दे हि तिन्नवस्त्वन्तरेणाया गाभवेद्धारयितीति हरिस्वामिनः धा
म्नोधाम्नः सुमित्रियान इत्युपस्पर्शनस्य धाम्नोधाम्नो राजन् सुमित्रियान इतिआभ्यां द्वा
उ१ भ्यां मंत्राभ्यामपउपस्पृ पर्याप्तमुच्यते हति [illegible] अनु
[illegible] णं इति सर्वं कल्पितमज्ञमानस्नानइतराभिर्व्यं पूर्वं पद्वैरतामभो
मिषिक्तं चोदकमासंभेन इत्यर्थः अथापउपस्पृशंतीतिकात्यायनपाठान्तरं उपस्पृ नमेभ्यो हु७
वा पूर्वैः अथवा पूर्वौ मंत्रौ धाम्नोधाम्न इत्ययेऽउ दमहं न मंत्रस्पर्शाय एवं भवति मायोभौ
षधीरित्यस्यैवैकदेशो ध्येयं गं भवति अथ मध्यु पादहुनएवकरणात्व मायापस्त्वोपस्प
ध्या८ र्थः वा शब्दोव [illegible] रणो अभिमंत्रयेतां [illegible] तरेणाउन्नरेणाप्सु मित्रियान इत्यनेन मंत्रेणायाम चौ८
भिमंत्रणं वा नेष्व उपस्पर्शनं वा माधं द्विमो [illegible] अभिमंत्रणं वसनेन अथाभिमंत्र्येत
चौ६ सु मित्रिया न इति कात्यायनो [illegible] उपस्पर्शनं अथापउपस्पृशन्तीति अतो वाशब्दो विकल्पा
र्थः नसामनवंध्यावंजे सोमे अनवंध्या वंजे पितावनवं ध्यानो [illegible] षोमीयपशो
आग्नेय [illegible] योनभवतीत्यर्थः अनवंध्यायां तु भवत्येव सर्वेनाग्नीषोमीय
स्य वह [illegible] भवति [illegible] तनीतिश्रुतत्वात् अत्र हरिस्वामिनः सर्वे
नाग्नीषोमीयस्ये [illegible] साधारणा [illegible]
सामर्थ्य [illegible] साधारणा [illegible] नुपपत्तेः [illegible] अ

जमनवंध्याव ५

ज्य॰३

त्र हि द्वौ प्रतिषेधौ दृश्येते एकस्य विधिः तत्र चानन्तर्वं ध्यायायास्वकरोतीत्येतस्मिन् विषये सति क्रमा
दग्नीषोमीये न लेवफाग्नोति तथाभावादाग्नेयेण प्राप्तिरित्यनुवादत्वेनोपन्यासेन एवं सत्येकः
वाक्यस्थं न वाधिष्यते प्रसक्तिनिषेधस्त्वेवसति विकल्पः प्रसक्तेन पर्युदासस्तु सामान्यप्रा
प्तभावादनुपपन्न एव तस्मात्प्रतिषेधो नाव त्समावेव इष्ट्या यो ये यवि धिर्वेणायाल्वा
नन्तर्वं ध्यायैव करोतीति एकैकपदार्थे विनियुक्तस्य क्रमेणाग्नीषोमीयार्थे स्यप्रसक्ष्य माणस्य
वृशार्थेनया विनियुक्तस्यो तरयोऽप्यातिदिष्टस्यानुष्ठानसाधारण्यमात्रं करोतीति संदिग्धेवा
नाणेषास्य योगसाधारण्यं क्रियत इति गम्यते तत्साम र्थ्याद्व्यक्तस्य साधारण्य तदा चायम
गुणार्थो भवति नाग्नीषोमीयस्य सर्वविकारत्वस्यासंनम त्साव भर्थं करोति नाग्नेयस्याव
स्थन स्थीसिन्नं करोति वशायाऽव्वानर्वं ध्यायाः किंकारणं तोहि सन्ति प्रमानामनुसर्वीपन्नः
संनिधानेन ततः परं पशुप्रयागोऽस्ति यदर्थं प्रलोधार्यैते नप्रति पाद्येते स्यभिप्रायः इतरथा
नेवतामनुपन्नः संनिधानो दवसानीयायाः परतो विद्यमानत्वात् एवंच प्रवनम नवं ध्या
मावपक्षे आन्तपक्षेवं सत्वातत्समीपस्थं क्रियत इति दर्शयति एतदुक्तं भवति प्रयोग
प्रसासतेः केवल वशार्थत्वाशंकां निराकरोतियद्यप्यग्नीषोमायसवनीयायाः संनिधौ क
रोति तथापि तद्वाग्नीषोमीयस्य च पशोरापेयस्य च संबन्धि अंगमक्तं भवति यद्वशायाः
संनिधौ चरतिअस्येति यजमानस्य स्पर्धीः एवमेतत्सा साक्षे साधारण्येन भक्तार्थपठन्तः

राम

व १

त्नि १

इतरथा तु नांहि सर्वानुपपत्तौ [illegible] ष्टोमादिः सन्निधत्त इति हेतुवचनमसंगतं स्यात् अयमेव ताव
दभिप्रायः संस्थारूपोऽयं फलावच्छेदः पुरापरत्वसंस्थायाः नवकल्पनत इति नाम्नो योगोऽपि तस्
स्यान्यापि सवनीयस्यानन्देन मुखत्वसौमिकोऽवच्छेदः क्रियते किं पुनरयं गौरेण न क्रियते
तद्दर्शनेन इहास्य स्तुपदेशातिदेशयोरन्यतरेणापि संबंधाभावेऽपि हा नास्त्यास्य सितानुग्रहव
चनमत्रानुपपन्नं स्यात् तस्मादुपपन्नमेतत्स्य यागसाधारणमनेनैव वचनेन क्रियत इति
साधारणेन चक्रस्य प्रतिपत्तिः साधारणमुपपद्यते रसर्प्यादौ छलो विसाधारणागम्यते एव
वत् एकस्य सति सवे च पक्षबंधेषु फलावच्छेदः सिद्धो भवति इतरथा मन्त्रेनावश्यावे विकारेष
त्वेष धातिरिक्तेषु न स्यात् तं वक्ष्यति दर्शयति सयद्धत्यथ्यलेनचरंति सहैव सावच्छेद इति
कर्काचार्यास्तु पर्युदासमाहुः तथा हि नञ्श्रवणाच्चात्र न प्रतिषेधता अतुल्यप्रमाणाशिष्टत्वा
त्प्रकारेण नत्वग्नीषोमीयस्य प्राप्ताभिवाचोऽन्वयप्रतिषेधः विकल्पस्य चान्याय्यत्वात् अ
न्याय्यो हि विकल्पः पक्षे बाधात् अतः पर्युदासरूपेण नग्नीषोमीयसवनेषु फलावच्छेद
इति वर्णयाम एवा नवेध्याया इति निरानुवादः एवंव्याख्यायमानेऽनुबंध्याभावे सवनी
यपशुषु नेष्फलावच्छेदो न भवति अतस्तस्यापि साधारणं न भवति हरिस्वामिमते तु फलस्य
साधारणं अनुबंध्याभावे पशुत्रयसाधारणः फलावच्छेदः अनुबंध्याभावे तु सवनीया
यपशोऽवाहितो मांसं न भवतीति वैहृतामघासवत्ससमिधानं अत्र वैहृतामघासवत्ससमिध

धानं भवति तत्रस्रुक्संस्रवेणैतमेसाहवनीये समिद्धानं देवानां समिद्धमीति पत्नीचगा
र्हपत्ये तत्समीमिति तद्वत्त्वापिभवतीसर्वं ॰ अनेकयजमानकेष्वहवतिरेवाहवनीये समि
धमादधाति तत्पत्नीवसर्वेगार्हपत्येषु समिदाधानस्याग्नीधनार्थत्वात्सर्वार्थ्येकः
कुर्यादित्युक्तत्वात् प्रवर्ग्यवितेत्वेतद्धरणप्रयासेषु वृतेविसर्ज्यापुराग्नीनां सर्वेचतुर्गृही
तेनयाहुतिर्वनहविर्यस्य विधयदिलसमीमाहवनीयोपस्थानांते प्रसावयघ्घः कृतसत्र
सविदधानांते विसर्ज्योतत्रवर्त्विक्काहवनीयसमीपेऽतविसर्गं कृत्वा अपरान्ग्नीनां एवं
मध्याहवनीयेप्याहुतिव्वचतुर्गृहीतं जुहोति उत्पत्वविवितिमंत्रेण वृतविसर्ज्यस्पुनस्त
थैवव्रतंतत्रैवेयमाहुतिर्नेसवविधिरित्तिगम्यते यथाहुतिर्वर्हिस्यतावतैवासिद्धेः पुनर
श्वतुर्गृहीतग्रहणं स्रुवेणावेधानस्यपस्पस्पात्रनिवृत्त्यर्थं केचित्तस्यप[illegible]हुतिवसंसस्र
तंकुर्वन्तिअन्येतुपश्चर्यसंस्रवेनैव नैमित्तिकाहुतिशंकपात्रस्यानपत्रत्वादिति
हरिस्वाम्यभिप्रायः सविहारोतेःअतःपरंसएवविहारोभवति अतिमराणेतोपव
जेते कर्मापवर्गाधानाद्यध्यतैवकर्त्तव्यमिति विनमृतिः अतिप्रणीतएवेति कर्के
सर्वेषांधारणापक्षेत्वमध्याहवनीयस्यधारणांकर्त्तव्यमिसेतदर्थेमिरस्रुक्तं समारोप
निर्मथितेवा अथवासमारूढनिर्मथिते विहारेयेमाहुतिर्भवति तत्रश्चगार्हपत्यसंस
मारोपनिर्मथ्याहवनीयमुद्धत्यतस्मिन्निसर्वैः अस्मिन्पक्षे कर्मापवर्गाहुतिसमिद्ध्य

स्थानादिकमप्यत्रैवं भवति केचित्त्वाहुः तमेव मध्याहवनीयं समारोप्य निर्मथ्य तत्राहु
तिरिति तथा च संप्रदायकारः तत्रैव वा समारोप्यं कृत्वा निर्मथ्याहुरिति ति कर्केऽपि समा
रूढ निर्मथितेऽपराग्नीनां सर्वेषु समारूढनिर्मन्थनीति तत्र च कर्माद्यपवर्गादिषु निष्पत्तीति विकि
यमाणानि विरुध्यते आह नियामात्र्येवाच निकं मध्याहवनीये समारोप्य निर्मथ्य
नमिति पुनराधाने तत्र तथैवाग्निमुपहानि रूढः क्रियते तेन तदा मध्याहवनीये दक्षि
णाग्नौ रेवधारणं हन्तेर लौकिकाभयेति सविहारातरं निरूढ्यानं एवं बहुमप्रमाणं घासेन
हाह विश्वविमार्गति परं तत्र समारोपे रात्रिकर्मधर्मेणापत्य पार्थ मणिभिः सधात्रि स्वं बाध्य
ते तेननमवेदिति यथोत्साहं दृघातस्यां अस्यामाहुतौ यथोत्साहं यथाशक्ति दृघा २८
पयद्धि रएष धान्य वस्त्रादि दातुं शक्यात तेन दृष्ट्यर्थे वेदृघा दिस्वपक्षे तस्यैव संनिधाना
त् ततः पशुपुरोडाशभागं प्राशं तत्र तपजमानयोः अनिष्पत्तौ तं संनिधावेव पशु
पुरोडाशं गते तत्राह्मणान पौराभैषः यथो विष्णु कर्मान्तेऽन्न ब्राह्मणान्तर्पयेत् तमः
न्नायस्तनेनोत्तरवेदिकाहवनीये समिदाधानेऽपि तिष्ठान्तोपस्थानं वेति वृहि गो ४
होमांते प्रत्यावभ्य एकरण पश्चात् समिदाधानोत्तरं निषात विमोका दिव्रतविसर्गोत्त
तनो वैष्णव्याहुतिस्तत्र भागमाशनादीनि येषां मते प्रासंगिकः पशुपुरोडाशः धास्ता
ने षां मते भागमाशनादिकर्मापवर्गान्तेऽपि पशुपुरोडाशमाज्ये नांतेऽभाग परिहारानन्तरमे

द॰भा॰ध॰
५२

मेवकरणात्यास्यमानाग्नावेसर्गांच कृत्वा कर्त्तव्यं नेदानीं व्रतविसर्गेण एवायं पशुर्भव
ति ऐन्द्राग्न्याद्यनेकदेवतस्य तु भागाभावः अग्निप्रणीय सह होहविर्धानाग्नीध्रहोतृधि
ष्ण्यान् यथोक्तं गृहीत्वा आज्याग्नीध्रप्रणयनमग्नीषोमीयदर्शनात् अत्र त्रिसूत्रे [illegible] प्रणी
याग्निप्रणयनानंतरं सह होहविर्धानाग्नीध्रहोतृधिष्ण्यान् यथोक्तं कृत्वा यादृशान्येतानि ये
न प्रकारेण कर्त्तव्यत्वेनोक्तानि तेनैव प्रकारेण कृत्वा ततः आज्यानि गृहीत्वा आग्नीध्रे
अग्नेः प्रणयनं कर्त्तव्यं कुतः अग्नीषोमीयदर्शनात् यतोऽग्नीषोमीये एतानि दृश्यंते न
न्यायं हि अग्नीषोमीये हविर्धाने मार्गिधेन्ननु वन्तं आग्नीध्रे प्रस्तावावरां सदसि वषट्कारः
होतृधिष्ण्ये उपयच्छेम आग्नीध्रीयादुपयच्छामार्जयेमग्रगाहरणमिति अथाग्नीषोमीय
एतेषां दर्शनात् त्र्यायेतानि कर्त्तव्यानि अस्याग्नीषोमीयविकारत्वादिति सर्वेषु पक्षः सि
द्धांतमाह नसौमार्थत्वात् अत्र सहो हविर्धानादिकं न भवति कुतः सौमार्थत्वादेतेषां
यतः सद आदीनि सौमार्थानि सोमं प्रकृत्य पठ्यते एतानि निष्पाद्यंते उदरमेवास्य सदः शिरह
वास्य हविर्धाने बाहू एवास्याग्नीध्रीयश्च मार्जालीयश्चेत्येवमादीनि ननु यदि एतानि सौ
मार्थानि तत्कथमेषां अग्नीषोमीयदर्शनमित्याशंक्याह प्रसंगाद्दर्शनं प्रासंगिकमि
त्यर्थः अन्यार्थमनुष्ठितस्यान्येनोपजीवनं प्रसंगः सौमार्थमेव निष्पादितानामेतानि प्रसं
गादग्नीषोमीयेणोपसृज्यंते न तु तेषामग्नीषोमीयस्यापि स्वत्वसंबंधो येन विकारे

53

।मिं ३

राम
५२

स्रुवप्रदानविशेषकेन तस्मान्नैवात्रैतानि भवंतीति दर्विहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यविशेषा
त् दर्विहोमाः शतरुद्रियाद्यो जुहोतिवासन्नावोदितो जुहोतनयः तेषां पौर्णमासधर्मा भवंति पौ
र्णमासग्रहणं दर्शस्याप्युपलक्षणार्थं दर्शपूर्णमासधर्मा भवंतीत्यर्थः शतरुद्रवत्सापयसाभि
जुहोतीति अन्वारंभस्रुवयोजुहोतीत्यादौ वरे पात्रं आविर्भवप प्रस्रुवाद्रुवयः साधनके द्रुहर
शिकं पयसा धर्मप्रवृत्तेरिष्टत्वात् कृतः पौर्णमासधर्मा भवंतीति जुहोत्यविशेषात् प
जतेः सकाशाज्जुहोतेर्विशेषो नास्ति यतः उभयत्र हि द्रव्यदेवतावत्त्वं अथ माहुर्नाजुहोत
सोमेऽवमाहि विहोमत्वात् सामान्याद्धर्मप्रवृत्तिर्भवति तस्माद्दर्शपूर्णमासधर्मा दर्विहोमेषु
भवंतीति किंच तद्दर्शेनापूर्णकाद्यिपजतिधर्माणां जुहोति प्रसंपत्तिर्दर्शेनादृष्टेवं ताव
त्पर्यद् विहोमेषु दर्शपूर्णमासधर्मा भवंतीति माह तानाह तस्यैवं प्रापते तद्यहुः कथ
६६ मस्येते पुरोनुवाक्यावंतो याज्यावंतो वषट्कृते स्रुवाकृताः भवंतीत्येतेषां वै सजपस्तासामाह
त्तानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्या येयानि चत्वारि तमा ६५
नि सा चतुष्पदा त्रिष्टुप् आज्ये सप्तमेव कपुत्स तमप वं दउः स्वाहाकारो वषट्कारः एवमेतास्वेते
पुरोनुवाक्यावंतो याज्यावंतो वषट्कृते स्रुवाकृता भवंतीति चैतेषां यज्ञतिधर्माणां दर्श
पूर्णमासहच्छानामितरप्रकारांतरेणासंयाहनं कवन दर्विहोमानां दर्शपूर्णमासधर्मि
त्वं दर्शयति तदेवं समंत्रवत्सर्वे धर्मप्रापाभावात् तस्मान्न दर्शपूर्णमासधर्मा दर्विहोमे

पशुमंत्रसंस्कारैर्मंत्रवर्जिता भवंति अमंत्रका यद्वैतत्पाशवं भवंतीत्यर्थः अनर्थ[illegible]ताः इष्टेना
ष्टेनानुमास्त्यन[illegible]स्थाः यथैकादिविवनस्येव गार्हपत्यस्य परस्तादिनेति एकास्त्रयः एकाग्नि
साध्यहोमकाश्चेत्यर्थः एवं वा त्रेहोमा भवंति येष्वेकस्मिंस्त्वाहवनीयेष्विष्यंते अनेनाग्न्यपर
ग्निहोमान्तलीसपात्रपरिस्रणाग्निहोमानिषिध्यंते अप्रयाजाः अत्र दर्विहोमेषु प्रयाजा न
भवंतीत्यर्थः अनुयाजाः नंस्यंत्युवाजेषु ते अनूयाजाः अनुयाजा अप्यत्र दर्विन भवं
तीत्यर्थः असामिधेनीकाः नसंति सामिधेन्यो येषु ते असामिधेनीकाः मंत्ररूपाणां सा
मिधेनीनामनवोनतस्त्रीमिस्यनेनैव निषिद्धत्वादनेनैव सामिधेनीसहचरितेध्मकाष्ठानां
तत्प्रणाया निषेधः क्रियते मुख्याष्टौ संभवात् अनिगदाः मंत्ररूपाणां निगदानां ते
स्त्रीमिसनेनैव निषिद्धत्वादनेनतत्प्रणायायानसंबंधीनिकमोणिशिष्टकृदिडाप्र
स्तरहोमरूपाणि निषिध्यंते न तत्र दर्विहोमेषु स्विष्टकृद्धोमो न भवति इडावदानं च
न भवति प्रस्तरहोमो पि न भवतीत्यर्थः संप्रस्तरायवर्हितोतनुहोतिसूयः प्रस्तरहोमक
रः सत्येषामतैयुक्त एव यत्तस्तेषां प्रस्तरहोमेष्वसूक्तवाकस्यव परस्परं संबंधो नास्ति
येषां तु सूक्तवाको या प्रस्तर आहुतिः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सूक्तवाकस्य प्रस्तरहो
मं प्रतिकरणाभावत्तेषां तु न भवत्येव अनिगदास्त्वनेन स्विष्टकृदनिषेधात् अतो स्माकं
प्रस्तरहोमं प्रतिसूक्तवाकस्य करणाभावमंगीकृत्य वेतानहोतिषु प्रस्तरहोमो न भवत्येव प्र

मन्त्रिनिगदहोमाः देवतां प्रतिनिगदे देवतापदं चतुर्थ्यन्तमुच्चार्य स्वाहाकारेणात्र होमः क
र्तव्यः तद्यथा अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्याज्यभागयोर्होमः स्वाहाकारप्रदानः तस्मिन्मि
सुक्कृत्वा स्वाहाकारस्याप्यभावः प्राप्नोति नित्यं मामन्त्रि सिंवमर्थेमि रमुच्यते स्वाहाकारेणा
प्रदानं होमाय पुनः स्वाहाकारप्रदानाः तत चतुर्थ्यन्तं देवतापदं स्वाहा तत उच्चार्य होमः
कर्तव्य इत्यर्थः तद्यथा प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेत्याघारौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वा
हेत्याज्यभागौ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संस्रवहोमः हिरण्यपवमसे स्वाहेति वर्हि
र्होम इति एवं सर्वं जुहोति यस्मात्कौकविरुपवादस्माह परतन्त्रोऽस्मनयो जुहोतिमात्रः
परस्मात्तस्य कर्मणस्तन्त्रे उत्पत्तिर्येषां जुहोतीनां परतन्त्रास्सन्त्यपि ते जुहोतिमात्रा भवं
ति संस्रियस्रोवकारोकारणयुक्ताः आघारादयः कारस्कारेति नु तेषु न भवन्तीत्यर्थः तद्यथा
साकमेधेषु सान्तपनीयायां चरुमध्ये द्विहोमः पत्नीः सनुहोममात्र एव भवति तथा
पिण्डपितृयज्ञेषु सान्तपनीयासंबन्धि विहोमवर्ज्जितं सर्वे समाप्य गृहमेधीयाभिः प्रयते तेषां त
स्मिन् न पितृविहोमे सर्वे विपोर्णमासधर्माः सन्ति भवं सर्वेति यथा चवाजपेये सवो य
धाद्येक पयः साकमेका जुहोति परतन्त्रोऽस्मन्नः सोऽपि हविर्निर्वपति मात्रं सान्निपातिक
धर्मीयजो जुहोतिमात्रो भवति एवमन्वारम्भणेषु पवाज्जुहोता स्वात्वापि वाच्यं तेन परतन्त्रो
स्वन्तत्वास्तस्य पुरोडाशावदानाः समयाजकाः अन्यानुविद्धनान्यथा राद्यकारणपजीवे

५२

दे॰भा॰च

५५

55

त्रीनितने षांचधर्मगानुष्ठानापेक्षा तदुक्तं मन्त्रियान्स्यसमानार्थत्वादिति पाकयज्ञेषु वक्तव्यास
र्वहोमः पाकं तावत्स्थित पक्वान्नेन्वहमनेनेनित्यात्कोग स्थाग्निरावसथ्यः पाके आवसथ्ये गार्ह्ये
ग्नौ ये यज्ञाः पस्थ्यादिके मीपाकमेनवाः प्राशनश्च वराक मोदयः तेषु होमार्थं स्थक्षि स्तव वैका
च तस्यास्य चरुधानादेरसर्वहोमः कर्तव्यः अवत्तं सर्वेन होतव्यं प्रतिहोमे भक्षार्थं किंचित्स
रिशेषणीयमित्यर्थः तत्र प्रतिहोमं पात्रांतरे निधेयं अथतस्यावशेषितस्य प्रतिपत्तिमाह
हुत्वाशेषप्राशनं कृत्वा सांगं पाकयज्ञं समाप्य सर्वहोमांते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापितानां हो
मशेषाणांमामचरुधानादीनां होमकर्ता प्राशनं करोति कुत एतदिति हेत्वपेक्षायामाह
अग्निहोत्रेन रस्य पाकयज्ञस्येवेति श्रुतेः यतोग्निहोत्रे अवत्तस्य सर्वहोमं तस्य भक्षणं
च विधाय पर्णेतरएवं श्रूयते तद्धोवाच याज्ञवल्क्यो नवै यज्ञ इव मंतवै पाकयज्ञ इव वा इतीदं
हि यदन्यस्मिन्यज्ञे स्रुच्यवद्यति सर्वं तदग्नौ जुहोत्यथैतदग्नौ हुत्वोत्सृप्याचामति निर्लेढि हतत्
दस्य पाकयज्ञस्येवेति अतोग्निहोत्रे शेषभक्षणं पाकयज्ञस्य शेषभक्षणं सिद्धवत्कृत
दृष्टांतत्वेनकृतं न्याकुयज्ञेष्ववत्तस्य सर्वहोमाहुत्वा च शेषप्राशनं कर्त [illegible] मिति दर्शयं
ति अग्नीषोमीयास्म पशु पशुषु सवनीयानरवेध्यानि हृदयाग्नीषोमीयास्पशोः सोमांग
भूताद्रन्मीः प्रवर्त्तते नोहनासाकू पाश्वारितासाधनकत्वसामान्यात्तु तद्धकेवपापाद्धहुता
यांनस्विराणनयंतीति तथा सच्छमेवकुर्यात्स्विष्टकृतश्चयामेवापहृतात्याद्विरण्यपद्यति

व्य मि ४

स्म॰

५५

तस्मादुपयुक्तं संस्कृतं च याज्ञेऽनानुमन्नैमित्तिकं अनहंक्षि गोहननकालविधिपरेवाक्ये च पाशु
पुरोडाशादिकं मानतं दर्शयति मधुपर्की यो ऽपि च पथ्या याजः सवनेचरं निर्गतो गोनमाध्यं दि
वेअंगे स्तनीय सवन इति अनन्तं ध्याय मपि अन्नं वै ध्यस्य पशुपुरोडाशमनु देविकानामि
त्यादि एतास्तु वपापश्चनित्तिरिक्त च पशुश्रुतिरूढ पशोर्धर्मो भवंतीति याज्ञिकाः हरिस्वामि
नाम यद्यमेवा निश्राया तपन स्तानिवा एता नितवस मिश्च यद्वकैऽपि जुहोती स्त्र एवमाहुः
त्रिह्वे तु अस्य सपिंडा वत्वाचीराणपत्रा तद्विकारे श्रुतिता न्वव दर्शितं त्ति नितदाहुर्नैतस्य पशो
स मिश्र पशुधिहे विजुहुयादिस्याद्दिना एवं प्राशित्रसाधनकत्व सामान्यात नस्मात्तेय पशु
स्वपि धर्मप्राप्तो विशेषमाह शास्वानिवोर्णया कयजनपश्वदुष्ट स्त्रगवाद्यकापर्क्या दिषु
अत्र णास्त्रायां च पशुनियोजनं कर्त्तव्यं न च पे तदुक्तं पारस्करेण पशुभ्रे [illegible] हाचाग
मध्य रागायां स्वरीस्वपत्ता शशाखो निहंती स्यादिना वृषार्द्रं हुत्वा [illegible] वसर्वारिगवा
लभति वपां हुत्वा वपा होमाः मंत्रराय पशुशरीरान्त्री णपवादिमानिहह्रदयादीन्यवदानान
वद्यति गलातिहृदयं पुच्छं दुं क्रोडमिस्वैतानि अथवा पंच हृदयं जिह्वा क्रोडं सव्य स
क्थि पर्वे नरस्य कंपार्श्वं चेति अथवा सर्वा णयवदाहृदयादीन्यवदानान्यक्ष्मति इति अथवा
विकल्पाः सर्वाभावेशयान्तियमकान्तः सर्वाभावे सर्वावदानाभावयक्षीरपवर्गो
तस्मिन्न्यहे यं बाचधनीत्वस्मिन्नहे पशो याम्य धानान्यावन्तशोयाहृदयाहेः सकाश

स्वा ५

नो २

दे॰भा॰ष॰ शिवष्टकृतो व दानं भवन्ति स्विष्टकृद्धोमार्थे नेभ्यः एगावपतो स्वर्थः सर्वो व दानव से तु ... नेभ्यः ए
९९ वेति स्थालीपाकेन सह प्रदानं पाक पक्ष पश्च व दानां नास्थालीपाकेन सह पत्नं भवति स्था
लीपाकेनस्य पत्रसहयुक्तेप्रधान इति तत्तौ या नेन स्थालीपाकस्याग्राधान्यमात्रावगम्यते॰
अतस्थ्यालीपाकावदान विस्मरणोऽके वलावदानैर्होमे स्निष्ट... ति विचार
स्य प्रयोजनं पूर्णपात्रा दक्षिणा पाक यज्ञेषु तं कुत्सगुणगो भू मासि यज्ञिय धान्य पूर्णा॰ पू
र्णपात्रा दक्षिणा भवति धान्यस्य मान पात्रं पश्चाद्धोति कादि पूर्णा पूर्णपात्र इति कर्म ... छेत
मपरिशिष्टे कात्यायनस्तु प्रकारांतरमाह यावता ... मो तु स्तत ... पूर्णा पचते नाम तार्थे दि॰६
मतः कुर्यात पूर्णपात्रमिति विश्चित इति वरो वायरो ... अपर ... पात्र यत्र मुपसं प दक्षिणेषु वरो
व दक्षिणा वाधनि इत्याकेस्मर्तव्यंटरी — पनिस्थितं धामानेय दातं तु ... च धान्य वस्त्र स्थाहिरण
भवाधिवद इति मीयते हिरण्यासोमा यप रिस मापिता पनायाः इति श्री सत्याषाढस्य पद्धतिशाख ति
...नः विविचि शाख व कृत्स्न महायाज्ञिक श्रीषड्प्रजापति सुतेन महायाज्ञिक श्रीदेवकृतेन कात्यायनसूत्र
क्षो व्याख्याने ष... अध्याय समाप्तः ॥ श्रीशुभम ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ राम॰
९९